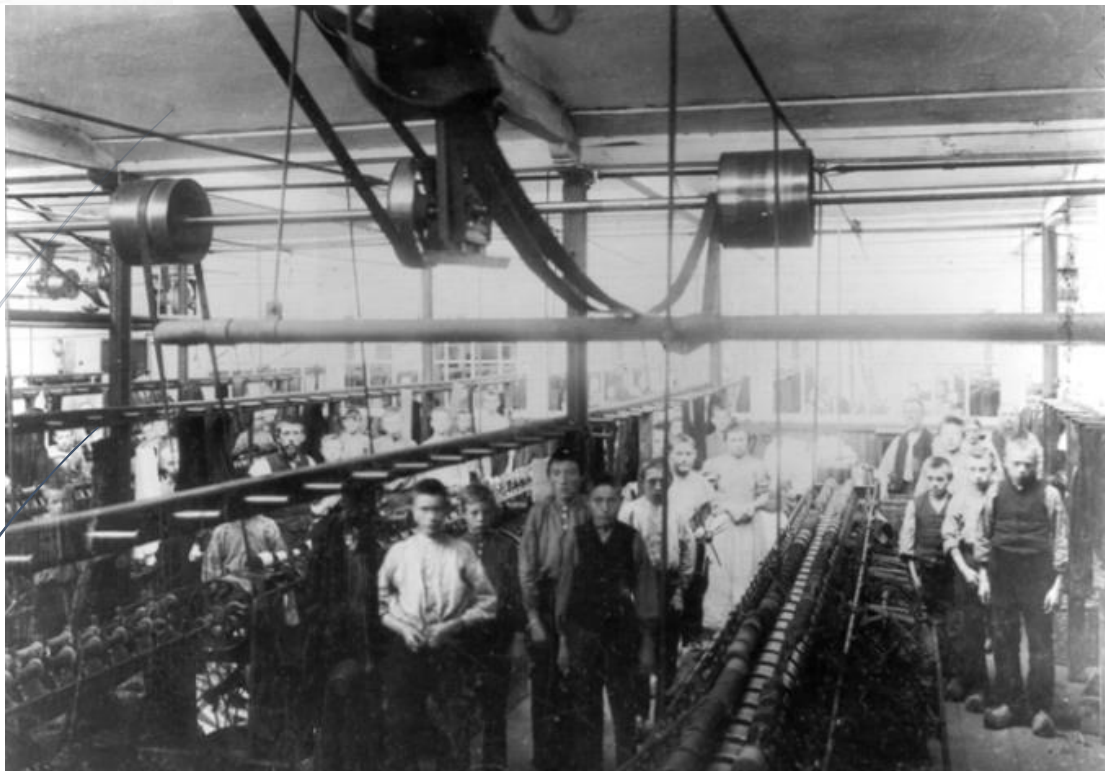

15-6-2018

Kinderarbeid in de weefgoederenfabriek van Stork te Hengelo 1872-1914

Charles Theodorus Stork:
'Het ideaal voor ogen gaf mij de moed'

Masterscriptie Master Geschiedenis en Actualiteit
Frederike Wiggers S4529308
Begeleider: Dr. C. van Bochove

Masterscriptie Master Geschiedenis en Actualiteit

Frederike Wiggers S4529308

Begeleider: Dr. C. van Bochove

Inleverdatum: 15 juni 2018

Voeg goede trouw bij werkzaamheid,
wellevendheid bij deugd.
Wees steeds tot ieders dienst bereid,
paar zedigheid aan vreugd.

Beschouw den mensch niet al te zwart,
maar ook niet al te wit.
Doorzoek het eerst uw eigen hart,
vóór gij op and'ren vit.

Dat nooit in wederwaardigheden,
uw kalmte gansch verdwijnt.
Wees met een matig deel tevreden,
gij zult gelukkig zijn.

Bovenstaand vers droeg Charles Theodorus Stork (1822-1895) altijd bij zich. Het geeft een treffend bewijs van Charles levensopvatting, als persoon en als fabrikant. In: C.F. Stork en J. Stork, *C.T. Stork in zijn leven en werken geschetst 1822-1895* (Hengelo, 1914), 8.

Afbeeldingen voorblad: Een zelfportret van Charles Theodorus Stork en de spoelierij van de weefgoederenfabriek Stork en Co. in Hengelo in 1907. In: Gertjan de Groot, *Fabricage van verschillen: mannenwerk, vrouwenwerk in de Nederlandse industrie (1850-1940)* (Amsterdam, 2001), 128. 'Het ideaal voor ogen gaf mij de moed' citaat uit: C.T. Stork, *De Twentsche katoennijverheid hare vestiging en uitbreiding: herinneringen en wenken* (Enschede, 1888), 29.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
De afbakening van het onderzoek.....	6
Status Quaestionis	10
De historiografie omtrent kinderarbeid in de Twentse textielindustrie	15
Hoofdstuk 1: De ontwikkeling van de textiel in Twente	17
De industriële ontwikkeling van Twente en de sleutelrol van de Nederlandse Handels Maatschappij.....	20
De invloed van de Twentse industriële ontwikkeling op kinderarbeid	23
Hoofdstuk 2: Charles Theodorus Stork als sociaal ondernemer: 'Het ideaal voor ogen gaf mij de moed'	26
Charles Theodorus Stork als persoon en ondernemer.....	27
Charles Theodorus Stork en zijn relatie tot de politiek.....	30
Hoofdstuk 3: Het aandeel werkende kinderen in de weefgoederenfabriek van Stork	333
De invoering van de Kinderwet van Van Houten in 1874	366
De invloed van de Arbeidswet van 1889.....	39
De invloed van de Leerplichtwet van 1901	411
De invloed van de Arbeidswet van 1911.....	477
Het totaal aantal dienstjaren van de werknemers.....	5050
Hoofdstuk 4: Verantwoording van het gebruik van de archiefstukken	533
De beperkingen aan het werken met de stamboeken	53
Kritische reflectie op het werken met de stamboeken	53
Conclusie	61

Bibliografie	633
Literatuur	633
Krantenartikelen	666
Archivalia	677
Websites	677
Bijlage 1	699
Bijlage 2	70

Inleiding

Kinderarbeid is een fenomeen van alle tijden.¹ Tegenwoordig heeft één op de vier kinderen, met name in West-Afrika, geen jeugd doordat ze dagelijks kinderarbeid verrichten.² In onze huidige wereld roept kinderarbeid verzet op bij de bevolking zoals in 2013 bleek na het ontstaan van brand in een kledingfabriek in Bangladesh. 112 mensen kwamen hierbij om, waaronder tientallen kinderen. Als gevolg hiervan gingen in India duizenden mensen de straat op om openlijk aandacht te vragen voor de arbeidsomstandigheden in de fabrieken.³ De snelle verspreiding van de beelden hiervan over de wereld maakten dat ook in andere landen mensen zich van de slechte omstandigheden aldaar bewust werden. Uiteindelijk bogen de kledingmerk giganten voor de enorme internationale druk die op hen werd uitgeoefend. Er werden contracten ondertekend voor betere arbeidsomstandigheden, ook voor de kinderen.³

Het op deze manier aandacht vragen voor maatschappelijke kwesties, door het openlijk uitspreken tegen de overheid, vond in de tweede helft van de negentiende eeuw voor het eerst plaats in Nederland. De intrede van de industriële revolutie gedurende deze periode had als gevolg dat er nu ook massaal kinderen in fabrieken gingen werken. Onder meer kapelaan Jan Hendrik Wijnen schreef hier in 1873 verzuchtend over: 'In het vrije, op welvaart en vooruitgang bogende Nederland, (.....) dáár knaagt een invretende kanker aan den boezem (...) van den arbeidersstand. Schrikwekkend zijn de verwoestingen, welke door den fabrieksarbeid onder de jeugdige kinderen worden aangericht!' ⁴ Hoewel hij zich hiermee voornamelijk baseerde op wat hij met eigen ogen in

---

¹ Lien Bauwens, 'Kinderarbeid door een historische lens: een fotoanalyse van kinderarbeid in Belgische touwslagerijen rond 1900', *Brood en rozen* 4 (2011), 5-23 alhier 8.

Op de vraag wanneer er precies van kinderarbeid gesproken kan worden bestaat tot op heden zowel nationaal als internationaal discussie. Zie voor een overzicht van deze discussie en de thema's die hierbij een rol spelen: Cor Smit, *De Leidse fabriekskinderen: kinderarbeid, industrialisatie en samenleving in een Hollandse stad 1800-1914* (Leiden, 2014), 36-55.

In dit onderzoek wordt de definitie van kinderarbeid gehanteerd zoals deze ook door Cor Smit is gebruikt in zijn proefschrift over kinderarbeid in de Leidse industrie, ook wel industriële kinderarbeid genoemd: 'mensen jonger dan zestien jaar die goederen of diensten produceren die niet of niet uitsluitend worden geconsumeerd door het kind zelf of het huishouden waartoe het kind behoort maar al dan niet tegen betaling voor derden bestemd zijn' In: Smit, *De Leidse fabriekskinderen*, 54.

In dit onderzoek staan met name de arbeiders centraal in de leeftijd tot en met veertien jaar. Voor de duidelijkheid zullen er in het vervolg verschillende termen gebruikt worden voor de uiteenlopende leeftijden van deze kinderen. Tot en met het elfde jaar zal er daadwerkelijk gesproken worden van kinderen, in de leeftijd van twaalf tot en met veertien jaar zal er gesproken worden van jeugdigen.

² Save the children, 'Eén op vier kinderen beroofd van jeugd' (versie 31 mei 2017)

<<https://www.savethechildren.nl/actueel/een-op-vier-kinderen-beroofd-van-jeugd>> [geraadpleegd op 17-04-2018].

³ Dolf de Groot, 'Eigenaars kledingfabriek Bangladesh toch aangeklaagd', *NRC.NL* (17-07-2014).

<<https://www.nrc.nl/nieuws/2014/07/17/eigenaar-kledingfabriek-bangladesh-toch-aangeklaagd-a1500862>> [geraadpleegd op: 22-02-2018].

⁴ Jan Hendrik Wijnen, *De arbeid der kinderen in fabrieken: onder godsdienstig, zedelijk en stoffelijk oogpunt beschouwd* (Maastricht, 1873), 9.

zijn omgeving zag gebeuren bij de aardewerfabriek van Petrus Regout in Maastricht, doelde hij hiermee wel degelijk ook op kinderarbeid in fabrieken in het algemeen. Wijnen wees er in dit verband op dat met name in de textielsector veelvuldig kinderen onder erbarmelijke omstandigheden werkten.⁵ De overgang naar fabrieksmatige productie leidde volgens hem enkel tot ‘verderfelijke gevolgen door het vroegtijdige gebruik van kinderen in de fabrieken’.⁶ Het duurde hierna nog een jaar voordat deze publieke oproepen gehoor vonden bij de politiek. In 1874 werd door middel van de Kinderwet van Van Houten het overmatig gebruik van jonge kinderen in fabrieken bij wet vastgelegd. Het werken van kinderen onder de 12 jaar was voortaan verboden. Tegenwoordig echter stellen moderne historici dat deze negatieve beeldvorming van negentiende-eeuwse critici omtrent kinderarbeid werd overdreven en voornamelijk was overgenomen uit de Engelse geschiedschrijving.⁷ Door de late industrialisatie van Nederland viel volgens hen het aandeel werkende kinderen in de fabrieken mee ten opzichte van de omringende West-Europese landen.⁸ De misstanden uit met name de fabrieken in Engeland en België, drongen als gevolg dan ook niet in dezelfde mate tot Nederland door.⁹ In dit onderzoek zal de nadruk liggen op de Nederlandse situatie rondom kinderarbeid in de fabrieken. Het reikt voor dit onderzoek te ver om diepgaand onderzoek te verrichten naar de omstandigheden in fabrieken in West-Europa.¹⁰

Wijnen sluit met zijn werk aan bij de eenzijdige visie die tot vijftig jaar geleden leidend was en waarbij kinderarbeid en de industriële revolutie hand in hand gingen. Dat de fabriekseigenaren massaal jonge kinderen in dienst namen en hiermee kinderarbeid in de hand werkten, werd niet ter discussie gesteld.¹¹ Echter is het wel opvallend dat Wijnen in zijn werk uit 1873 al de fabrikanten ter verantwoording riep en hun handelen openlijk bekritiseerde.¹² Hij zag de fabrikanten als de aanstichters van de industriële revolutie in Nederland. Hiermee hadden ze de kwalijke gevolgen van het fabriekswerk, zoals Wijnen deze zag bij de kinderen in zijn omgeving, ook naar Nederland gebracht.¹³ Hij noemde de kinderen niet voor niets de onschuldige slachtoffers van de revolutie of om letterlijk in zijn woorden te spreken: ‘de werktuigen van de fabrikanten’.¹⁴ Binnen de uitgebreide

---

⁵ Wijnen, *De arbeid der kinderen in fabrieken*, 184.

⁶ *Ibidem*, 11.

⁷ Smit, *De Leidse fabriekskinderen*, 27.

⁸ Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 34.

⁹ Katrina Honeyman, *Child workers in England 1780-1820: parish apprentices and the making of the early industrial labour force* (Londen/New York, 2016), 55-91.

¹⁰ Zie voor een recent zowel nationaal als internationaal hiervan: Hugh D. Hindman (ed.), *The world of child labor: an historical and regional survey* (New York, 2014).

¹¹ Smit, *De Leidse fabriekskinderen*, 27.

¹² Wendy Degens, ‘De tijd van verwennerij is voorbij’, *De observant* (10 september, 2015) <<https://www.observantonline.nl/Home/Artikelen/articleType/ArticleView/articleId/5022/De-tijd-van-verwennerij-is-voorbij>> [geraadpleegd op: 03-03-2018].

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Wijnen, *De arbeid der kinderen in fabrieken*, 48.

onderzoeken naar het fenomeen kinderarbeid in zowel binnen- als buitenland kwam tot een tiental jaren geleden de opstelling van de Nederlandse fabrikanten ten opzichte van kinderarbeid in fabrieken en werkplaatsen niet of nauwelijks in beeld.¹⁵ Van de grotere en bekendere fabrikanten zijn hier sinds het einde van de afgelopen eeuw gegevens over bekend.¹⁶ Moderne historici stellen tegenwoordig dan ook dat de rol van de fabrikanten tijdens de industriële revolutie in Nederland, nader onderzocht dient te worden. Dit onderzoek wil hier bij aansluiten door kinderarbeid in één textiel fabriek in Twente te bekijken; de weefgoederenfabriek van Charles Theodorus Stork te Hengelo (O). Een voorname textielstad in Nederland in de late negentiende-eeuw die ook wel de poort tot het westen genoemd werd.¹⁷ Specifiek zal binnen dit onderzoek de betekenis van Charles Stork op de arbeidende kinderen en jeugdigen in zijn fabriek centraal staan. Het onderzoek wil hiermee eveneens tegemoetkomen aan de oproep van Elise van Nederveen Meerkerk die in 2007 in haar werk stelde: 'Zeker wat de geschiedenis van de textielnijverheid betreft kan onderzoek naar andere provincies dan Holland, zoals bijvoorbeeld het tegenwoordige Overijssel, een completer beeld hierop geven'.¹⁸

De afbakening van het onderzoek

De weefgoederenfabriek van Stork te Hengelo werd in 1854 opgericht en was in handen van de fabrikantenfamilie Stork. Een geslacht dat vandaag de dag vooral bekend is als een sociaal werkgever doordat arbeiders hier niet enkel als radertjes van de machine werden gezien. Er was ook aandacht voor hun persoonlijke omstandigheden. Wie bij Stork werkte, werd van de wieg tot het graf omringd door de zorg van het bedrijf. Er wordt ten aanzien van deze verre gaande sociale maatregelen zelfs wel gesproken van de 'verlichte' onderneming Stork.¹⁹ Het feit dat de naam Stork nu nog altijd, in met name de Twentse regio, bekend staat als een sociaal werkgever die oog had voor zijn arbeiders, maakt het waardevol om zijn sociale verdiensten voor de Hengelose bevolking na te gaan. Het reikt

---

¹⁵ De Maastrichtse kapelaan Wijnen wees wel de fabrikanten aan als aanstichters van het kwalijke gebruik van kinderen in de fabrieken maar ging hier vervolgens niet dieper op in en droeg ook geen beredenering of bewijzen hiervoor aan.

¹⁶ Hierbij valt voornamelijk te wijzen op: Honeyman, *Child workers in England*, 55-112; Ad van Iterson, *Vader, raadgever en beschermer*; Bastiaan Willink, *Heren van de stoom: de Willinks, Winterswijk en het Twents-Gelders industrieel patriciaat 1680-1980* (Zutphen, 2006); Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*; Smit, *De Leidse fabriekskinderen*.

¹⁷ W.H.G. Brok, *Borne: textiel en Spanjaard door de jaren* (Hengelo, 1981), 12.

¹⁸ Elise van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen: vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid 1581-1810* (Amsterdam, 2007), 28. De auteur wijst hierbij specifiek op onderzoeken naar vrouwenarbeid gedurende de zeventiende en achttiende eeuw in Overijssel, maar de geschiedenis over kinderarbeid in de textielindustrie in de negentiende en begin twintigste eeuw bestaat tot op heden ook voornamelijk uit een geschiedenis van het gewest Holland.

¹⁹ Martijn Lak, 'De verlichte onderneming Stork', (14-08-2017), *Historisch nieuwsblad* <<https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/6978/de-verlichte-onderneming-stork.html>> [geraadpleegd op: 22-02-2018].

voor dit onderzoek echter te ver om alle sociale maatregelen bij Stork te onderzoeken.²⁰ Daarom zal in het vervolg de invloed van Stork op het Hengelose fabriekskind in de periode van 1872-1914 behandeld worden. Hierbij zal de volgende onderzoeksvraag centraal staan: Wat was de betekenis van de Twentse fabrikant Stork in de ontwikkeling van de Nederlandse sociale wetgeving rond kinderarbeid in textiel fabrieken in Nederland tussen 1872 en 1914?

De periodisering voor het onderzoek is voornamelijk gekozen omdat er op dat moment sprake was van 'de Gouden Eeuw van Twente'. Gedurende deze periode transformeerde Twente tot de meest geïndustrialiseerde streek van Nederland.²¹ Ook de weefgoederenfabriek van Stork maakte op dat moment een groei door. Het onderzoek vangt daarnaast aan in het jaar 1872 omdat er vanaf dat jaar stamboeken van de mannelijke en vrouwelijke arbeiders in de fabriek bijgehouden zijn.²² Het feit dat dit jaartal twee jaar voor de eerste wettelijke regelgeving omtrent kinderarbeid (1874) ligt is hierbij eveneens van belang. Dit maakt het mogelijk de leeftijd van de arbeiders te onderzoeken zowel voor als na de invoering van de minimum arbeidsleeftijd voor kinderen en dus de invloed van de wet in Twentse textiel fabrieken te achterhalen. In tegenstelling tot andere beschouwingen over kinderarbeid wordt er op een later moment afgesloten, in het jaar 1914.²³ Na dit jaar werd ook Twente beïnvloed door de grote wereldbrand genaamd de Eerste Wereldoorlog die op vele terreinen bijzondere omstandigheden creëerde, zo ook in de textielindustrie. Het aantal aangenomen werknemers liep gedurende deze jaren, bij zowel de mannen als de vrouwen, fors terug.²⁴ Daarnaast is het over het algemeen gebruikelijk om binnen de Nederlandse geschiedschrijving over de lange negentiende eeuw het eindpunt bij de oorlog te leggen doordat deze gebeurtenis doorgaans als een breukmoment ervaren wordt.²⁵ Hierna werden vele politieke en sociale hervormingen vanwege de revolutiedreiging door de Eerste Wereldoorlog in een stroomversnelling doorgevoerd. Onder andere werden de leeftijdsgrenzen voor werkende kinderen nu in snel tempo verhoogd.

In 1911 volgde de eerste wet op de minimumleeftijd van werkende kinderen sinds 1874.

---

²⁰ Zie voor een overzicht van de sociale maatregelen doorgevoerd bij Stork: Stork, *De Twentsche katoennijverheid*; Stork en Stork, *C.T. Stork in zijn leven en werken geschetst 1822-1895* (Hengelo, 1914).

²¹ Rijksmuseum Twente 'Noblesse oblige' <<https://www.twentsewelle.nl/content/799/nl/noblesse-oblige-verleden-en-toekomst-van-rmt>> [geraadpleegd op: 17-02-2018].

²² In de stamboeken werd van iedere nieuwe werknemer in de fabriek genoteerd: de achternaam, voornamen, geboorteplaats, geboortedatum, datum van in dienst treden, datum van uit dienst treden en een eventuele reden voor vertrek.

²³ In Nederlandse besprekingen van kinderarbeid is het over het algemeen gebruikelijk om af te sluiten bij het jaar 1889 (invoering van de Arbeidswet) of het jaar 1901 (invoering van de Leerplichtwet). Hierna liep het aantal werkzame kinderen in fabrieken volgens vele Nederlandse onderzoekers snel terug.

²⁴ Aan de hand van de stamboeken van de werknemers is achterhaald dat er gedurende de oorlogsjaren bij zowel de mannen als de vrouwen maar weinig nieuwe werknemers zijn aangenomen. In 1917 zijn er bijvoorbeeld over het gehele jaar genomen maar 15 mannen en 25 vrouwen aangenomen. In 1918 zijn er over het gehele jaar genomen slechts drie mannen aangenomen en geen enkele vrouw.

²⁵ Pieter-Jan van Gucht, 'Spionitis in de Eerste Wereldoorlog: een bijdrage aan de geschiedenis van de Belgische Augusterlebens', *onuitgegeven dissertatie*, (Gent 2012), 78.

Deze Arbeidswet bepaalde dat kinderen tot 13 jaar niet meer in fabrieken mochten werken. Een bestudering van het aandeel aangenomen kinderen bij Stork tot en met 1914 zal dan voldoende zijn om inzicht te krijgen in hoe Stork op de Nederlandse sociale wetgeving ten aanzien van kinderarbeid in de negentiende eeuw reageerde. De totale periode die door het onderzoek gedekt wordt komt als gevolg hiervan op 42 jaar. Hiermee wordt aangesloten bij het standpunt van de Leidse historicus Cor Smit die stelt dat ontwikkelingen en de relaties daartussen sterker naar voren komen wanneer de onderzoeker deze over een langere periode volgt.²⁶

Het onderzoek zal zich, zoals reeds vermeld, voornamelijk op kinderarbeid in de weefgoederenfabriek van Stork en Co. te Hengelo (O) richten. De resultaten die dit oplevert zullen door deze concentratie op één stad daardoor niet één op één overeenkomen met situaties in textiel fabrieken elders in Nederland en dus ook niet representatief zijn voor de gehele textielsector in Nederland gedurende dezelfde periode. Ondanks dat bij een casestudy als deze rekening gehouden dient te worden met het feit dat het hier om een lokaal inzicht gaat, biedt het de mogelijkheid om een concreet en volledig overzicht omtrent kinderarbeid in één fabriek te verkrijgen om aldus de huidige kennis omtrent kinderarbeid in textiel fabrieken in Nederland te verbreden. Een bijkomende motivatie voor de keuze van Stork in Hengelo is dat deze textiel-historische stad tot nu toe in het onderzoek naar kinderarbeid in de textielindustrie vrijwel geheel buiten beschouwing is gebleven.²⁷ Dit terwijl gedurende de negentiende eeuw een groot deel van de totale textielproductie van Nederland in Hengelo geconcentreerd was. De verwachting is dat door de resultaten die dit onderzoek zal opleveren ten aanzien van de textielindustrie in Hengelo de manier waarop de Nederlandse fabrikanten met kinderarbeid in de negentiende eeuw omgingen, genuanceerd zullen worden. Waar tot nu toe het beeld overheerste dat de zelfzuchtige fabrikant zich niet bekommerde om het lot van de kinderen zal dit onderzoek naar verwachting aantonen dat de Twentse sociaal ondernemer Stork zich, ondanks de afwachtende houding van de overheid, wel degelijk sterk gemaakt heeft voor de rechten van het werkende kind.

Het onderzoek is onderverdeeld in vier hoofdstukken. In hoofdstuk 1 wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling van de textielindustrie in Twente en de betekenis ervan voor de kinderarbeid in deze streek. Voor een goed begrip van de Twentse kinderarbeid in textiel fabrieken is het van belang te weten hoe juist in deze landstreek de textiel tot ontwikkeling kwam. Het ene kan namelijk, zo zal blijken, niet losgezien worden van het andere. In hoofdstuk 2 volgt een overzicht van de textielondernemer Stork waarbij met name zijn persoonlijkheid en ondernemersgeest centraal

---

²⁶ Smit, *De Leidse fabriekskinderen*, 76.

²⁷ Wanneer er al over de fabrikant Stork gesproken werd was dit consequent slechts als de persoon die in een bijzin genoemd werd naast grote negentiende-eeuwse textielondernemers zoals bijvoorbeeld Samuel Le Poole, Jacques van Marken, Jan Bernard van Heek en de gebroeders Salomonson.

zullen staan. In hoofdstuk 3 zal aan de hand van een analyse van de stamboeken van Stork, een overzicht van het aantal kinderen en jeugdige werknemers bij Stork in de periode van 1872 tot en met 1914 gegeven worden. Dit met als doel om een overzicht te krijgen van de invloed die de Nederlandse sociale wetgeving omtrent kinderarbeid op de Twentse textiel fabriek had. In hoofdstuk 4 volgt een verantwoording op het gebruik van de archiefstukken. Het onderzoek zal afgesloten worden met een conclusie waarin de onderzoeksvraag beantwoord zal worden. De hoofdstukken worden voorafgegaan door een status quaestionis waarin de term kinderarbeid toegelicht wordt en de ontwikkelingen van het debat rondom kinderarbeid in zowel binnen- als buitenland, evenals binnen Twente, geschetst worden.

Om de verdiensten van Stork ten aanzien van kinderarbeid te onderzoeken wordt er gebruik gemaakt van zowel literatuurstudie als ook archiefonderzoek. Bij de literatuurstudie zal, daar waar het van meerwaarde is, kinderarbeid ook binnen de internationale context bestudeerd worden om te achterhalen hoe het onderzoek naar kinderarbeid zich in andere landen ontwikkeld heeft. Dit met het doel om de Nederlandse ontwikkelingen in perspectief te kunnen plaatsen. Daarnaast zal er literatuurstudie verricht worden naar kinderarbeid in het algemeen en specifiek in Twente. Hierbij zullen de sociale inspanningen, evenals de motivatie erachter geleverd door Nederlandse en specifiek Twentse fabrikanten, bekeken worden. Het archiefonderzoek zal in de eerste plaats dienen om gegevens rondom de leeftijd van de werknemers bij Stork te achterhalen. Hierbij zullen de stamboeken centraal staan. De gegevens hieruit worden daarnaast ter controle en als extra bewijs, aangevuld en vergeleken met de arbeidsenquête die in 1890 gehouden werd om de arbeidsomstandigheden van kinderen in de fabrieken in Twente te achterhalen. Hierin zijn Charles Theodorus Stork en meerdere van zijn volwassen werknemers geïnterviewd ten aanzien van de arbeidsomstandigheden in de fabriek (met speciale aandacht voor die van kinderen) en de leefomstandigheden van de arbeiders in het algemeen. Dit dient om de gegeven resultaten bij Stork in perspectief te kunnen plaatsen, hoe werd er door tijdgenoten over Stork als werkgever gedacht? Ter controle van de in de stamboeken genoemde leeftijden van de kinderen die bij Stork werkten zullen hun geboortedata nagetrokken worden in het geboorteregister van de gemeente Hengelo.

In het volgende hoofdstuk volgt allereerst een theoretisch hoofdstuk waarin het historiografische debat rondom kinderarbeid uiteengezet wordt. Hierbij zal worden ingegaan op de verschillende aspecten die in de literatuur tot nu toe onderzocht zijn rondom dit fenomeen.

Status Quaestionis

Aangedreven door de stoommachine onderging Europa in de negentiende eeuw een industriële revolutie. In razendsnel tempo verplaatste het werk zich van het land naar de fabrieken. Als gevolg werden lange werkdagen in ongezonde fabriekshallen nu ook voor kinderen normaal. In 1972 schreef de Ierse historicus en journalist Brian Inglis hierover: 'In the early part of the nineteenth century, child labour came to be used on a scale it had never been used before'.²⁸ Deze stelling paste binnen een brede internationale traditie in de historiografie waarbij negentiende-eeuwse kinderarbeid enkel werd toegeschreven aan de industriële periode. Tot vijftig jaar geleden werd het debat rondom kinderarbeid gedomineerd door de negatieve gevolgen die het werk uitgevoerd door kinderen tijdens de industriële revolutie met zich meebracht.²⁹ Ook ten aanzien van Twente werd lange tijd de visie aangehangen dat met de intrede van de textiel fabrieken alhier, de kwalijke kinderarbeid eveneens zijn intrede had gedaan.³⁰ Dit ondanks het feit dat tegenwoordig erkend wordt dat er ook in andere sectoren, zoals bijvoorbeeld de landbouw, veelvuldig kinderarbeid voorkwam.³¹

Over het algemeen kan er gesteld worden dat er internationaal gezien meer onderzoek naar kinderarbeid tijdens de industriële revolutie is gedaan dan in de Nederlandse historiografie.³² Sinds de jaren zeventig is de belangstelling voor het onderwerp steeds kleiner geworden stelde Smit. In meer algemene historische overzichten wordt het onderwerp tegenwoordig al nauwelijks meer behandeld.³³ Internationaal gezien leefden de discussies over het fenomeen vanaf 1990 juist op nadat de econoom Clark Nardinelli de tot dan toe bestaande visie op kinderarbeid overtuigend onderuit haalde.³⁴

Tot die tijd bestond er in West- Europa een traditionele, eenzijdige zienswijze op het ontstaan van kinderarbeid.³⁵ Inglis verwoordde deze traditie binnen de historiografie pakkend: 'Historians portrayed it as little more than a 'social problem' of the Industrial Revolution'.³⁶ Negentiende-eeuwse kinderarbeid werd enkel gezien als een nieuw en sociaal negatief gevolg van de industrialisatie doordat het werk, uitgevoerd door kinderen, tijdens de revolutie voor het eerst op

---

²⁸ Brian Inglis, *Poverty and the industrial revolution* (Londen, 1972), 30.

²⁹ Smit, *De Leidse fabriekskinderen*, 18.

³⁰ Cor Smit, 'Kinderarbeid in Nederland in historisch perspectief', In: Sjaak van der Velden en Diederik Olders, 'Kinderarbeid: school de beste werkplaats', *Spanning* 1 (2008), 2-19, alhier 7.

³¹ Willemien Schenkeveld, 'Het werk van kinderen in de Nederlandse landbouw 1800-1913', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* jaargang 5 (2008), 28-54, alhier 52.

³² Smit, *De Leidse fabriekskinderen*, 31.

³³ J.L. van Zanden en A. van Riel *Nederland 1780-1914: staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam, 2000), 339-342.

³⁴ Clark Nardinelli, *Child labor and the industrial revolution* (Bloomington/Indianapolis, 1990).

³⁵ Hugh Cunningham en Pier Paolo Viazzo, *Child labour in historical perspective 1800-1985: case studies from Europe, Japan and Colombia* (Florence, 1996), 12.

³⁶ Peter Kirby, *Child labour in Britain 1750-1870* (New York, 2003), 1.

grote schaal geëxploiteerd werd.³⁷ Contemporaine critici wijzen er daarbij op dat als gevolg van de mechanisatie er een kleine groep zelf verrijkende ondernemers opkwam die constant op zoek waren naar meer winst, ook al vond het over de ruggen van de eigen bevolking plaats.³⁸ Gesteld werd dat kinderen vanaf nu werkten in omstandigheden die gelijk stonden aan slavernij.³⁹ Uiteindelijk leidde dit kwalijke verschijnsel tot de invoering van wetten om het overmatige gebruik van kinderen in de fabrieken tegen te gaan.⁴⁰

De bovenstaande traditionele visie werd voornamelijk overgenomen uit de Engelse geschiedschrijving. Britse historici als de Hammonds en Thompson vormden hiertoe de basis.⁴¹ Maar ook Hutchins en Harrison hebben bijgedragen aan deze visie.⁴² De Amerikaanse antropoloog Peter Kirby en de Amerikaanse professoren sociale geschiedenis Hugh Cunningham en Pier Viazzo wezen er daarnaast op dat de onderzoekers zich bij het tot stand komen van hun visie teveel door hun eigen emoties lieten leiden.⁴³ De Nederlandse economische en sociale historici Elise van Nederveen Meerkerk en Ariadne Schmidt stelden dat deze morele veroordeling van kinderarbeid ook binnen Nederland tot ver in de twintigste eeuw de focus van het onderzoek naar de industriële revolutie bepaalde.⁴⁴ Cor Smit traceerde deze beïnvloeding tussen de Engelse en de Nederlandse geschiedschrijving tot verder terug. Hij stelde dat de negentiende-eeuwse Nederlandse critici van kinderarbeid in fabrieken, Britse historici als Hammond en Thompson beïnvloedden.⁴⁵ Hierbij haalde hij de emotionele verhandelingen van de schrijver Jacob Jan Cremer en de arts Samuel Coronel aan die al gedurende de negentiende eeuw in Nederland aandacht vroegen voor de erbarmelijke omstandigheden van het fabriekskind. Een enkele historicus trok deze eenzijdige en voornamelijk sociaal ingekleurde visie al aan het begin van de twintigste eeuw verder door zoals de historicus James Walvin. Hij benadrukte niet de erbarmelijke omstandigheden van het kind maar wees op de invloed van de fabriekseigenaren hierbij. Niet het fabriekswerk leidde tot psychische aanvallen bij de kinderen maar het strikte optreden van de ondernemer. De bewijzen die ervoor geleverd werden waren echter schaars waardoor dit standpunt geen grote invloed heeft gekregen binnen het debat

---

³⁷ Elise van Nederveen Meerkerk en Ariadne Schmidt, 'Between wage labor and vocation: labor in Dutch urban industry 1600-1800', *Journal of social history* 3 (2008), 717-736, 718; Cunningham en Viazzo, *Child labour in historical perspective*, 11.

³⁸ Marjatta Rahikainen, *Centuries of child labour: European experiences from the seventeenth to the twentieth century* (Helsinki, 2017), 2; J.L. van Zanden, 'Industrialisatie en inkomensverdeling in Overijssel 1750-1875', *BMGN Low countries historical review*, 109 (1994), 434-449, alhier 434.

³⁹ Cunningham en Viazzo, *Child labour in historical perspective*, 13; Rahikainen, *Centuries of child labour*, 6.

⁴⁰ Cunningham en Viazzo, *Child labour in historical perspective*, 11.

⁴¹ J.L. Hammond en B. Hammond, *The town labourer 1760-1832: the new civilization* (Londen/New-York, 1936); E.P. Thompson, *The making of the English working class* (Harmondsworth, 1976), 331.

⁴² Kirby, *Child labour in Britain*, 1.

⁴³ *Ibidem*, 2.

⁴⁴ Van Nederveen Meerkerk en Schmidt, 'Between wage labor and vocation', 717.

⁴⁵ Smit, *De Leidse fabriekskinderen*, 27.

stelde de historicus Kirby.⁴⁶ Hierbij kan echter de vraag gesteld worden hoe Walvin de psychische toestand van de kinderen zou hebben kunnen bewijzen. Een vraag waar Kirby in zijn stuk ook niet op in ging.

De afgelopen vijftig jaar is er weer hernieuwde interesse in onderzoek naar negentiende-eeuwse kinderarbeid in binnen- en buitenland. Dit hangt nauw samen met de hedendaagse verschijningsvorm ervan in de Derde Wereld. Deze recente studies onderwierpen de eerder genoemde traditionele visie aan nieuw onderzoek waardoor de bestaande kennis rondom het fenomeen kinderarbeid verbreed werd.⁴⁷ De studies leidden tot een aantal nieuwe en heden ten dage leidende conclusies.

Allereerst kwam naar voren dat kinderen niet juist door de komst van de industriële revolutie geëxploiteerd werden.⁴⁸ De Zweedse professor sociale geschiedenis Marjatta Rahikainen toonde in 2017 aan dat er in geheel Europa in de negentiende eeuw meer kinderen in de landbouw werkten dan in de fabrieken.⁴⁹ Een gegeven dat in 2008 al voor Nederland bevestigd was door Schenkeveld.⁵⁰ Internationaal sloot Kirby zich bij Rahikainen aan maar toonde in 2003 tevens al aan dat kinderarbeid in de pre-industriële periode al een veel voorkomend verschijnsel was, ook buiten de landbouw om.⁵¹ Een inzicht dat in 2016 door de Britse economische historica Katrina Honeyman herbevestigd werd. Zij stelde zelfs dat het werk dat kinderen in de eerste fabrieken verrichtten, wat betreft de werklust sterk overeen kwam met het werk dat ze op het land verrichtten in de proto-industriële periode.⁵² Ook Cunningham en Viazzo sloten zich hierbij aan maar benadrukten, in tegenstelling tot Kirby en Honeyman, dat het werk dat de kinderen tijdens de proto-industriële periode verrichtten in met name de textielsector, veel schadelijker voor ze was.⁵³ De economische historici Jan de Vries en Ad van der Woude bevestigden dit inzicht voor de vroeg moderne Republiek. Toen al werd de Nederlandse economie gedomineerd door kinderarbeid vanwege de constante vraag naar arbeid.⁵⁴ Met name in de textielsector werkten kinderen veelvuldig en onder kwalijke omstandigheden. Zij stelden dus ook dat met de intrede van de industriële revolutie, kinderen niet pas voor het eerst geëxploiteerd werden in Nederland. Een opvatting die vanaf het jaar 2000 de

---

⁴⁶ Kirby, *Child labour in Britain*, 1.

⁴⁷ Ben White, 'Children, work and 'child labour': changing responses to the employment of children', *Development and change* 25 (1994), 849-878, alhier 850; Jane Humphries, *Childhood and child labour in the British industrial revolution* (New York, 2010), 2.

⁴⁸ Cunningham en Viazzo, *Child labour in historical perspective*, 12.

⁴⁹ Rahikainen, *Centuries of child labour*, 7.

⁵⁰ Schenkeveld, 'Het werk van kinderen in de Nederlandse landbouw', 28-54.

⁵¹ Kirby, *Child labour in Britain*, 51-53.

⁵² Honeyman, *Child workers in England*, 2.

⁵³ Cunningham en Viazzo, *Child labour in historical perspective*, 11.

⁵⁴ Jan de Vries en Ad van der Woude, *The first modern economy: success, failure and perseverance of the Dutch economy 1500-1815* (Cambridge, 1997), 606.

overhand kreeg binnen Nederland en door Cor Smit in 2014 wederom bevestigd werd.

Een tweede conclusie die uit het hernieuwde onderzoek naar voren kwam was dat de invoering van de wetten op kinderarbeid er niet voor gezorgd heeft dat kinderarbeid in de fabrieken daadwerkelijk teruggedrongen werd.⁵⁵ Gesteld werd dat er ook na de invoering ervan nog veelvuldig kinderen in fabrieken werkten.⁵⁶ Internationaal gezien bracht Per Bolin-Hort voor het eerst verandering in deze zienswijze. Zijn onderzoek naar kinderarbeid in de Britse textielindustrie toonde aan dat in Engeland de ingevoerde wetten op de restrictie van kinderarbeid, per regio een verschillende impact hadden.⁵⁷ In sommige regio's werd strenger op de naleving van de wetten toegezien dan in andere regio's waardoor ook de uitwerking van de wetten per regio verschilden. In de geschiedschrijving van de kinderarbeid in Nederland werd dit standpunt al vroeg ondersteund en voor lange tijd aangehouden. De Nederlandse historici Brugmans en Vleggeert stelden als conclusies in hun werk dat het Kinderwetje van Van Houten, ingevoerd in 1874, slechts een eerste stap was richting de beëindiging van kinderarbeid in Nederland.⁵⁸ Hierdoor bleef ook de invloed ervan (binnen Nederland) beperkt. Het laatste decennium overheerst de stelling dat kinderarbeid bij de intrede van de industriële revolutie al aan het verdwijnen was als gevolg van nieuwe inzichten bij de ouders van de kinderen en de industriëlen.⁵⁹ Een gegeven dat in 2006 werd opgenomen in één van de vijftig vensters van de Nederlandse Canon.⁶⁰

De derde hernieuwde conclusie werd door de Amerikaanse politiek wetenschapper Myron Weiner benadrukt. Volgens hem waren de schoolwetten in geheel Europa van meer belang voor het verdwijnen van kinderarbeid dan de wetten die kinderarbeid terug wilden dringen.⁶¹ Intensief overheidsbeleid leidde er volgens hem toe dat erop werd toegezien dat kinderen overdag naar school gingen en niet langer in de fabrieken konden werken. De Engelse professor economische geschiedenis Jane Humphries stelde echter dat dit inzicht te kort door de bocht was. Het waren volgens haar zeker niet enkel de kinderwetten die een einde maakten aan kinderarbeid in de fabrieken maar ook niet enkel de schoolwetten. Volgens haar speelde de inzet van de fabrikanten een rol. Om de kinderen te kunnen weren uit de fabrieken, moesten de ouders het inkomen dat de

---

⁵⁵ Cunningham en Viazzo, *Child labour in historical perspective*, 12.

⁵⁶ Ibidem, 13-16.

⁵⁷ Ibidem, 12.

⁵⁸ I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19^e eeuw (1813-1870)* (Den Haag, 1929), 292; Vleggeert, *Kinderarbeid in de negentiende eeuw*, 94.

⁵⁹ Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 41.

⁶⁰ Rijksoverheid, 'Wat is de canon van Nederland?' <<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/voortgezet-onderwijs/vraag-en-antwoord/wat-is-de-canon-van-nederland>> [geraadpleegd op: 01-06-2018].

De Canon van Nederland vormt het nationale educatieve houvast voor leerlingen van acht tot veertien jaar in het basisonderwijs en voortgezet onderwijs.

⁶¹ Myron Weiner, *The child and the state in India: child labour and education policy in comparative perspective* (Delhi, 1991), 113,191.

kinderen verdienen, wel kunnen missen. Humphries toonde in haar werk dan ook aan dat op het moment dat de ouders meer verdienen, de inzet van kinderen in de fabrieken verminderde.⁶² Een verschijnsel dat zijzelf onderzocht had voor Engeland maar dat volgens haar gold voor alle Europese landen die industrialiseerden. De econoom Clark Nardinelli zag echter geen verband tussen de kinderwetten en het verdwijnen van de kinderarbeid. Hij stelde dat de kinderwetten een gevolg waren van het verdwijnen van kinderarbeid in de fabrieken maar geen oorzaak.⁶³ Dit inzicht van Nardinelli hangt nauw samen met de vierde, hernieuwde conclusie waarbij de rol van de familie-economie centraal gesteld wordt.⁶⁴

Sinds begin 2000 staat de negentiende-eeuwse kinderarbeid namelijk ook in de belangstelling van economische historici. Zij richtten hun onderzoek hierbij vooral op de negentiende-eeuwse familie economie.⁶⁵ De aanzet voor deze invalshoek van onderzoek werd, volgens Cunningham en Viazzo, gegeven door de economen Kaushik Basu en Pam Hoang Van.⁶⁶ Tot dan toe was het uitgangspunt bij onderzoek naar kinderarbeid gedurende de industriële revolutie altijd de vraag naar arbeid geweest, gebaseerd op een studie van Clark Nardinelli uit 1990. Hierin stelde Nardinelli dat de invoering van nieuwe technologieën in de fabrieken als reactie zorgden voor een steeds grotere vraag naar kinderen. Pas op het moment dat het inkomen van de ouders steeg, nam het aantal werkende kinderen af.⁶⁷ Nardinelli hield er het in latere studies veel bekritiseerde idee op na, dat zowel ouders als kinderen tijdens de industriële revolutie de keus hadden om te gaan werken. Uit het feit dat met de ontwikkeling van de industriële revolutie ook steeds meer kinderen gingen werken, blijkt volgens hem dat bij een stijging van de productie de lonen van de kinderen mee stegen. Volgens hem bepaalde de familie-economie dan ook of de kinderen gingen werken of niet en niet, zoals altijd gesteld werd, de intrede van de mechanisering. Individuele families namen volgens Nardinelli zelf de beslissing of ze het lonend genoeg vonden om de kinderen naar de fabriek te sturen. Ze werden hier niet door de armoede toe gedwongen.⁶⁸ Nardinelli was met dit werk de eerste die het maken van de individuele keuzes van families onderzocht. Ondanks dat er sinds het verschijnen van het onderzoek al veel commentaar op zijn beeldvorming is gekomen bleef dit inzicht tot voor een tiental jaren geleden wel leidend binnen de economische visie op de industriële revolutie.⁶⁹

---

⁶² Humphries, *Childhood and child labour in the British industrial revolution*, 25.

⁶³ Clark Nardinelli, *Child labor and the industrial revolution* (Bloomington/Indianapolis, 1990), 115.

⁶⁴ Van Nederveen Meerkerk en Schmidt, 'Between wage labor and vocation', 717.

⁶⁵ Hindman, *The world of child labor*, 3.

⁶⁶ Cunningham en Viazzo, *Child labour in historical perspective*, 13.

⁶⁷ Nardinelli, *Child labor and the industrial revolution*, 112. Een gegeven dat in 2010 ook door Jane Humphries onderzocht en bevestigd werd: Humphries, *Childhood and child labour in de British industrial revolution*, 25.

⁶⁸ Nardinelli, *Child labor and the industrial revolution*, 113.

⁶⁹ Humphries, *Childhood and child labour in de British industrial revolution*, 1.

De vernieuwende economische visie van de economen Basu en Van bekeek de tot dan toe bestaande economische visie vanuit een andere invalshoek. Zij stelden niet de vraag naar arbeid centraal maar juist het aanbod.⁷⁰ Technische innovaties, met name in de textielindustrie, zorgden volgens hen voor een toename van kinderarbeid. Hoewel het kinderwerk veelal door de machines werd overgenomen, werden de kinderen voortaan veelvuldig ingezet als bedienden van de volwassen arbeiders.⁷¹ Als gevolg van deze conclusie van Basu en Van wordt het gehele economische onderzoek naar de industriële revolutie vandaag de dag anders ingekleurd. De focus hierbinnen ligt de laatste drie jaar op de toepassing van de term industriële revolutie. In 1983 opende Coleman deze discussie al enigszins door ronduit te stellen: 'The industrial revolution is a concept too many'.⁷² De discussie draait vandaag de dag om de vraag of de term wel één op één toe te passen is op het daadwerkelijke verschijnsel. Was het wel zo'n abrupte omslag in het leven zoals bij de Amerikaanse en Franse revolutie? De bovenstaande historiografie toont aan dat de industriële revolutie sinds de intrede ervan in binnen- en buitenland op veel vlakken voor discussie zorgt in West-Europa. Als gevolg veranderen hierdoor ook de inzichten rondom kinderarbeid nog altijd. Dit onderzoek wil hierbij aansluiten door het inzicht rondom kinderarbeid in Twente completer te maken door het fenomeen in één Hengelose weefgoederenfabriek nader te bestuderen.

De historiografie omtrent kinderarbeid in de Twentse textielindustrie

Ook ten aanzien van de historiografie van de textielindustrie in Twente is er namelijk debat gevoerd. De aanzet hiertoe werd in de loop van de twintigste eeuw gegeven door Brugmans. In zijn omvangrijke en lange tijd beeld bepalende werk omtrent kinderarbeid in Nederland, betrok hij de textielindustrie in Overijssel waarbij ook deels aandacht besteed werd aan Twente. Voor het eerst in de historiografie werd hierbij ingegaan op de bijzondere ontwikkeling van de Twentse industriële sector en welk verband dit hield met de ontwikkeling van de kinderarbeid alhier. Waar hij het balletje omtrent onderzoek naar de specifieke situatie in de tweede helft van de negentiende eeuw in Twente aan het rollen bracht, werd dit door Schenkeveld in 2003 verder doorgerold. Zij betrok in haar onderzoek ook voornamelijk de Twentse situatie. Ten aanzien hiervan stelde ze dat het verband tussen de economische modernisering van de industrie en het hiermee gepaard gaande fenomeen van kinderarbeid niet zo eenzijdig was als tot dan toe verondersteld werd.⁷³ Schenkeveld benadrukte

---

⁷⁰ K. Basu en P.H. Van, 'The economics of child labor', *The American economic review* 3 (1998), 412-427, alhier 415.

⁷¹ Rahikainen, *Centuries of child labour*, 10.

⁷² Joel Mokyr, *The British industrial revolution: an economic perspective* (New York, 2018), geen paginanummering.

⁷³ Een gegeven dat ook door Harry Lintsen bevestigd werd in: H.W. Lintsen, *Geschiedenis van de techniek in Nederland: de wording van een moderne samenleving 1800-1890 deel 3* (Zutphen, 1993), 20. Evenals door

dan ook dat het aandeel werkende kinderen hier, anders dan altijd gesteld was over de textielindustrie in Nederland, meeviel, met name ten opzichte van de omringende industrialiserende landen.⁷⁴ Als reden hiervoor wees ze allereerst op het feit dat het beeld omtrent kinderarbeid altijd sterk gekleurd was door de meer uitzonderlijke omstandigheden van zeer jonge kinderen die bezweken onder de last van de ongezonde arbeid in fabrieken.⁷⁵ Ten tweede haalde ze aan dat het aandeel van de fabrikanten onderschat werd. Vanaf 1870 was bij fabrieksbazen in Nederland over het algemeen een daling te zien in het aannemen van kinderen jonger dan 12 jaar maar toch voornamelijk binnen de textielindustrie in Twente door een mentaliteitsverandering bij de fabrikanten.⁷⁶ Al voor de wettelijke restricties op de inzet van kinderen in fabrieken in 1874 was er volgens Schenkeveld voornamelijk in Twente een trend waar te nemen dat in de grotere bedrijven jonge kinderen geweerd werden.⁷⁷ Twente kenmerkte zich door de moderne fabrikanten die het voortouw namen in het stellen van eisen aan de werknemers.⁷⁸ Om kinderarbeid tegen te gaan werd bijvoorbeeld door de fabrikanten onderling bepaald dat jonge arbeiders alvorens ze toegelaten werden tot de fabriek, zes jaar onderwijs moesten volgen.⁷⁹ De mentaliteitsverandering bij de fabrikanten hield dan ook voornamelijk in dat er meer belang aan het onderwijs voor kinderen gehecht werd.

Het recente onderzoek van Schenkeveld besprak daar waar het van toepassing was de situatie in Twentse textielfabrieken maar richtte zich hoofdzakelijk op de industrialisatie in alle sectoren in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw. Dit heeft tot gevolg dat wanneer de textielfabrieken in Twente behandeld worden, er enkel naar de toonaangevende fabrieken gekeken wordt zoals die van Van Heek in Enschede en van Hofkes en Co. in Almelo.⁸⁰ Gedurende de industrialisering van Nederland was de weefgoederenfabriek van de gebroeders Stork & Co. die bestond van 1846 tot en met 1974 echter ook geen onbelangrijke speler binnen de Nederlandse textiel. Niet enkel in economisch opzicht maar zeker ook sociaal was deze fabriek toonaangevend binnen de Twentse textielindustrie. In het volgende hoofdstuk wordt de ontwikkeling van de textiel in Twente besproken en de betekenis ervan voor de kinderarbeid aldaar.

Fischer in: E.J. Fischer, 'De geschiedschrijving over de negentiende-eeuwse industrialisatie', in: W.W. Mijnhardt, *Kantelend geschiedbeeld: Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht/Antwerpen, 1983), 229.

⁷⁴ Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 49.

⁷⁵ Nelleke Bakker, 'Boekbespreking Willemien Schenkeveld', *Pedagogiek* 2 (2005), 136-146, alhier 136.

⁷⁶ Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 34.

⁷⁷ Bakker, 'Boekbespreking Willemien Schenkeveld', 138.

⁷⁸ De Twentse textielfabrikanten bepaalden onderling dat jonge arbeiders alvorens ze toegelaten werden tot de fabriek, zes jaar onderwijs moesten volgen. In: Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 34.

⁷⁹ Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 34.

⁸⁰ Ibidem, 32 en 48.

Hoofdstuk 1: De ontwikkeling van de textiel in Twente

De ontwikkeling van de textiel in Twente kent een lange ontstaansgeschiedenis. Wanneer in dit onderzoek enkel de ontwikkeling ervan vanaf de industriële revolutie besproken zou worden zou een belangrijk deel van de voorgeschiedenis dan ook over het hoofd gezien worden. Daarom volgt in dit hoofdstuk een beknopt overzicht van personen en instanties die een belangrijke rol speelden bij het ontstaan van de textielsector in Twente. Hierbij is niet getracht een compleet overzicht te geven. Het dient om de kinderarbeid in Twente tijdens de industriële revolutie in een breder perspectief te kunnen plaatsen. Al eeuwen voor de tweede helft van de negentiende eeuw was er in Twente sprake van kinderen die veelvuldig meewerkten in de proto-industrie en historici stellen tegenwoordig dat de fabrieksmatige kinderarbeid voortkwam uit deze lange traditie. Wie daarnaast de werking van de weefgoederenfabriek van Stork en Co. te Hengelo wil begrijpen dient zich allereerst een beeld te vormen van de bijzondere positie die Twente binnen de textiel innam. Charles Theodorus Stork kon dit gegeven zelf niet beter bevestigen: 'Vóór de ontwikkeling der katoennijverheid, die welvaart bracht, was Twente geen bekoorlijk oord en vond men er armoede en gebrek waar nu rijkdom en voorspoed worden aangetroffen.' Een feit waar de Twentenaren nog altijd trots op zijn en daarom ook nog altijd benadrukken in het derde deel van het Twentse volkslied:

De rookwolk'n daampt an den horizon op, Dôar li'jt oonze greujende steed'n. Dôar drönt de masien' en dôar rettelt de tów, da's Twèente zien krachtige heden.	De rookwolken stijgen aan de horizon op, Daar liggen onze groeiende steden. Daar draaien de machines en daar ratelen de getouwen, Dat is Twentes krachtige heden. ⁸¹
--	---

Het lied laat het duidelijk naar voren komen: de oorsprong van het hedendaagse Twente ligt bij de negentiende-eeuwse fabrieken en nijverheid. Het was de katoenindustrie die het achtergestelde boereengebied veranderde in een dynamische streek. Dit gegeven maakte Twente wat ontwikkeling betreft tot één der merkwaardigste streken van Nederland.⁸² Nog in het jaar 1800 verbaasden twee door Nederland reizende rijksambtenaren zich over de afwezigheid van steden en dorpen en de armoedige toestand van de inwoners alhier.⁸³ Het landschap dat de ambtenaren op de drempel van de negentiende eeuw aan zich voorbij zagen trekken, stond model voor het grootste gedeelte van de voorafgaande periode. Sinds het jaar 1000 was Twente namelijk nauwelijks

---

⁸¹ Twentsch volkslied, geschreven te Enschede door J.J. Deirse in 1926, het eerste deel van het eerste couplet en het eerste deel van het derde couplet: <<http://www.rtvooost.nl/mijn-overijssel/89707/twents-volkslied>> [geraadpleegd op 22-04-2018].

⁸² C. Beets, *80 jaar Stork* (Hengelo, 1948), 11.

⁸³ Adriaan Buter en Jan Haverkate, *Ach lieve tijd: duizend jaar Twente, de Twentenaren en hun dorpen en steden* (Zwolle, 1994), 6.

veranderd. De streek bestond uit schrale zandgronden met onafzienbare heidevelden, slechts af en toe onderbroken door geboomte of akkers. Door de ligging en bodemgesteldheid was het gebied zo goed als afgescheiden van de rest van het land en voor de opkomst van de textielindustrie in Twente, vanaf 1830, leefden de Twentenaren op de rand van de armoede.⁸⁴ Het merendeel van hen was boer en werkte, ter aanvulling van het inkomen, in de vanouds in Twente voorkomende huisnijverheid.⁸⁵ Met name in de wintermaanden, als er op het boerenerf weinig werk was, bracht de bevolking in het Twentse 'los hoes' dagenlang achter het weefgetouw of spinnewiel door.⁸⁶

Een afbeelding van een 'los hoes'. In de woonkamer achterin zijn een boer en zijn vrouw aan het spinnen en weven.

De door de boeren geproduceerde linnenstoffen werden vervolgens verkocht aan textielhandelaren, fabriqueurs genoemd, die er in het westen van het land flink aan verdienden.⁸⁷ Als gevolg wisten zij hun positie te versterken terwijl het loon van de thuiswever op het minimumloon bleef steken.⁸⁸

⁸⁴ Beets, *80 jaar Stork*, 11.

⁸⁵ Een moderne term hiervoor is proto-industrie. In: Wim H. Nijhof, *Kunst, katoen en kastelen: J.H. van Heek (1873-1957)* (Amsterdam, 2008), 27; J.L. van Zanden, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme: opkomst en neergang van de Hollandse industrie 1350-1850* (Bergen, 1991), 111.

⁸⁶ Los hoes (open huis) is een boerderij waarin mens en vee in één ruimte samenwoonden. De huizen hadden door de concentratie van wonen-en werken in hetzelfde vertrek een slechte uitwerking op de gezondheid van de mensen. Zie voor een overzicht hiervan: F. van Waarden, 'Het werk van de wever: 250 jaar techniek, organisatie en kwaliteit van de arbeid in de Twentse textielnijverheid', *Textielhistorische bijdragen* 44 (2004), 65-107, alhier 67.

Afbeelding 'los hoes': Enschede in ansichten, 'Twents Los Hoes' <http://www.enschedeinansichten.nl/collectie/product_info.php?manufacturers_id=1&products_id=2138&osCsid=nfqbjkue> [geraadpleegd op: 17-04-2018].

⁸⁷ E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen en H.J.M. Winkelman, *Bestemming Semarang: geschiedenis van de textielabrikanten Gelderman in Oldenzaal 1817-1910* (Oldenzaal/Amsterdam, 1991), 37.

Fabriqueurs traden op als inkopers van grondstoffen en halffabricaten en als verkopers van het gereed product. In: Lintsen, *Geschiedenis van de techniek in Nederland deel 3*, 28.

⁸⁸ Van Zanden, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme*, 127.

Deze concentratie van economische macht bij de fabriqueur schiep uiteindelijk de voorwaarde voor de overgang van de huisnijverheid naar de fabriek.⁸⁹ Het zijn dan ook niet voor niets de namen van de eerdere fabriqueurs die tijdens de industriële revolutie terug te vinden zijn bij rijke Twentse fabrikantenfamilies zoals Stork, van Heek, Blijdenstein, Hofkes, Gelderman en Salomonson.⁹⁰

Eeuwenlang was het binnen de proto-industrie volkomen normaal dat ook kinderen al op jonge leeftijd (vanaf zes jaar) meehielpen in het werkproces.⁹¹ De kinderen kregen op basis van hun leeftijd steeds verantwoordelijker taken toebedeeld. Tegenwoordig is hiervan bekend dat het om tijdrovende klussen ging waar de kinderen uren mee bezig waren.⁹² Tot ver in de twintigste eeuw werd kinderarbeid echter beschouwd als een nieuwe en negatieve uitwas van de industrialisatie.⁹³ Historici tot dan toe minimaliseerden hierbij het belang van kinderarbeid tijdens de proto-industriële periode. Maar met name in de zeventiende- en achttiende eeuw werkten er op grote schaal kinderen in de proto-industrie. Werkzaamheden die door het eentonige karakter van het werk omschreven werden als even zo slecht voor het opgroeiende kind als het werken in de latere fabrieken.⁹⁴ Lange tijd bleef studie naar kinderarbeid in de proto-industriële periode buiten beschouwing binnen de historiografie. Dit kwam doordat de industriële revolutie verandering bracht in waar de kinderen werkten, binnen de fabrieken werden ze meer zichtbaar. Schenkeveld stelt daarnaast dat het onderwijs dat de kinderen genoten tijdens beide periodes hierbij van belang is. Waar er tijdens de proto-industriële periode tijd was om onderwijs te volgen, was dit met de lange, vaste dagen in de fabriek niet te combineren.⁹⁵ Van Twente is het reeds bekend dat de bevolking hier aan het begin van de negentiende eeuw nog in armoedige omstandigheden leefde. In navolging van Lintsen is het dan ook aannemelijk dat met name in deze landstreek van oudsher een lange traditie bestond van

---

⁸⁹ Ibidem, 128. Hierbij moet er wel op worden gewezen dat de overgang van de huisnijverheid naar de fabriek een gaandeweg tot stand gekomen omslag was en geen abrupte verandering; Lintsen, *Geschiedenis van de techniek in Nederland deel 3*, 87.

⁹⁰ Fischer, van Gerwen en Winkelman, *Bestemming Semarang*, 30.

⁹¹ Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 21.

⁹² Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 21; Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland*, 94.

⁹³ Elise van Nederveen Meerkerk en Ariadne Schmidt, 'Tussen arbeid en beroep: jongens en meisjes in de stedelijke nijverheid ca. 1600-1800' *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 1:3 (2006), 24-50, alhier 25.

⁹⁴ Lintsen, *Geschiedenis van de techniek in Nederland deel 3*, 29. Lintsen wees hierbij op de in verhouding tot andere delen van Nederland, hoge concentratie werkende kinderen in de proto-industrie in Twente. Vleggeert had eerder nog aangedragen dat kinderarbeid in de proto-industrie niet als problematisch werd gezien. De kinderen werkten volgens Vleggeert in de thuisindustrie minder uren als in de fabrieken, werkten in familieverband en onder het toezicht van de ouders waarmee de uitvoering van het werk een vooral opvoedend karakter had. Daarnaast waren de kinderen niet gebonden aan vaste en lange werktijden waardoor er tijd overbleef voor het volgen van onderwijs. In: Vleggeert, *Kinderarbeid in de negentiende eeuw*, 9-15.

⁹⁵ Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 18, 22-23. Volgens Schenkeveld werd de belemmering van het onderwijs door het fabriekswerk in de tweede helft van de negentiende eeuw als voornaamste argument tegen kinderarbeid gezien.

werkende kinderen die een bijdrage leverden aan het gezinsinkomen.⁹⁶ Een ontwikkeling die zich tijdens de industriële revolutie voortzette maar toen zeker niet nieuw was.

De industriële ontwikkeling van Twente en de sleutelrol van de Nederlandse Handels Maatschappij

Met de Belgische afscheiding van de Noordelijke Nederlanden in 1830, brak voor de Twentse textiel de 'gouden eeuw' aan.⁹⁷ Als gevolg van de afscheiding viel voor de Nederlandse Handels Maatschappij (NHM) hét voormalige katoenproductiecentrum, met name rondom Gent, weg.⁹⁸ De producten voor de export naar de koloniën in de Oost moesten voortaan geheel door het eigen land voortgebracht worden. De keuze voor het nieuwe Nederlandse productiecentrum werd Twente.⁹⁹ De eeuwenlange bekendheid van de bevolking met het spinnen en weven, het grote aanbod arbeidspotentieel, de relatief lage lonen en de strategische ligging alhier maakten dit gebied hiervoor aantrekkelijk.¹⁰⁰ Bij de verdere ontwikkeling van de Twentse katoennijverheid speelde de ondersteuning door de NHM vervolgens een sleutelrol.¹⁰¹ Een ondersteuning die niet enkel bepalend is geweest voor de ontwikkeling van de textiel maar zeker ook voor het aandeel werkende kinderen in de Twentse industrie.

Ten eerste zorgde de NHM voor een bescherming van de Twentse textielindustrie door middel van een protectionistische politiek. Dit hield in dat de Twentse productie beschermd werd tegen de Engelse concurrentie en verzekerd was van een regelmatige afzet waardoor het niet

---

⁹⁶ De Vries en Van der Woude, *The first modern economy*, 606.

⁹⁷ Fischer, Van Gerwen en Winkelman, *Bestemming Semarang*, 35. De hoogleraar Lintsen hechtte zoveel waarde aan dit moment dat hij pas vanaf 1830 spreekt over de aanvang van de katoengeschiedenis in geheel Nederland. In: Lintsen, *Geschiedenis van de techniek in Nederland deel 3*, 19.

⁹⁸ De Nederlandsche Handel-Maatschappij werd op 9 maart 1824 opgericht door koning Willem I. Het doel van de oprichting was 'de bevordering van handel, scheepvaart, scheepsbouw, visserij, landbouw en het fabriekswezen'. In: Van Zanden en van Riel, *Nederland 1780-1914*, 139-145.

⁹⁹ Buter en Haverkate, *Ach lieve tijd*, 128.

¹⁰⁰ E.J. Fischer, *Fabriqueurs en fabrikanten: de Twentse katoennijverheid en de onderneming S.J. Spanjaard te Borne tussen 1800 en 1930* (Utrecht, 1983), 67. In een ander werk waaraan Fischer eveneens meewerkte werd gesteld dat er ook strategische belangen meespeelden bij de beslissing voor Twente. Twente lag ver genoeg van België verwijderd om te voorkomen dat Belgische manufacturen alsnog via Nederland hun weg naar de koloniën vonden. In: Fischer, van Gerwen en Winkelman, *Bestemming Semarang*, 35. De Utrechtse professor economische geografie O. Atzema en de Universitair docent financiële geschiedenis E. Wever stellen in hun werk dat er naast de commerciële doelstellingen ook een ideële doelstelling meespeelde bij de keuze voor Twente. De NHM wilde de verpaupering van het gebied tegengaan door velen alhier werk te verschaffen. Dit vormde tevens een reden waarom de NHM nog lang vasthield aan de huisnijverheid in Twente. In: O.A.L.C. Atzema en E. Wever, *De Nederlandse industrie: vernieuwing, verwevenheid en spreiding* (Assen, 1999), 16-17.

¹⁰¹ Smit, *De Leidse fabriekskinderen*, 455. Een ondersteuning waar de liberaal Stork overigens niet achter stond: 'Zoo werd de vrije handel door bescherming onderdrukt!'. Hij omschreef de bescherming dan ook als 'een kunstmatig in het leven gehouden industrie' in: Stork, *De Twentsche katoennijverheid*, 32, 50.

gevoelig was voor de grillige economische conjunctuur.¹⁰² Dat deze bescherming nauw samenhang met het aandeel werkende kinderen in Twente verwoord Cremer in 1863. Hij wees de concurrentie aan als schuldige voor het grote aantal kinderen in de Leidse textiel: 'Die arme fabriekskinderen worden vermoord naar ziel en naar lichaam. Niet de fabrikanten zijn hier schuldig. Zij zien het euvel wel maar kunnen het niet verhelpen want ééne is er die het ons belet en haar naam is: CONCURRENTIE!'¹⁰³ De overheidsbescherming van de Twentse textiel had dan ook tot gevolg dat de nood aan de inzet van jonge kinderen in het productieproces niet hoog was.

Ten tweede vormde de NHM een sleutelrol binnen de afzet van de Twentse textielindustrie. Door de export van katoenen stoffen naar Indië zorgde de NHM voor een stijging van de vraag naar de Twentse katoenen stoffen. De NHM trad hierbij op als tussenpersoon. Door de vervolgens explosieve stijging van de vraag konden de fabrikanten de stap maken tot dure innovaties in het productieproces. Innovaties die leidden tot een afname van het gebruik van kinderen in het productieproces. De nieuwe machines vroegen juist om meer geschoolde arbeiders, jeugdigen in de leeftijd vanaf 12 jaar.¹⁰⁴

Als derde speelde de NHM een sleutelrol bij de ontwikkeling van de industrie. Na de keuze van de NHM voor Twente moest de huisnijverheid, die altijd op de binnenlandse markt gericht was, vernieuwd worden om aan de vraag vanuit het buitenland te kunnen voldoen. Voor de NHM stond hierbij voorop dat ernstige sociale neveneffecten zoals deze bekend waren uit Engeland, voorkomen moesten worden.¹⁰⁵ Een oplossing zagen zij in het nog lange tijd vasthouden aan de traditionele thuisnijverheid. Ter stimulering hiervan leverde de NHM buitenlandse technici aan. In 1832 introduceerde de Engelsman Thomas Ainsworth onder andere de technische vernieuwing van de snelspoel. Niet alleen verbeterde hiermee de kwaliteit van de katoenen stoffen maar tevens werd de productie vanuit huis nu verdrievoudigd ten opzichte van de eerder gebruikte smietspoel.¹⁰⁶

Dit hangt nauw samen met de vierde sleutelrol van de NHM, de persoonlijke ontwikkeling van de Twentse arbeiders. Zo richtte dezelfde Ainsworth in 1833 een weefschool op in Goor om de Twentse wevers bekend te maken met de nieuwe spoel. De technische vernieuwingen en de scholing

---

¹⁰² Lintsen, *Geschiedenis van de techniek in Nederland deel 3*, 85. De economische protectie werd geleverd door de geheime lijnwaadcontracten van de Nederlandse Handels Maatschappij. Zie voor een uitgebreid overzicht over de werking van dit systeem: Stork, *De Twentsche katoennijverheid*, 33-36.

¹⁰³ Cremer, *Fabriekskinderen*, 34-35.

¹⁰⁴ Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 31.

¹⁰⁵ Zie voor een overzicht van de ernstige effecten van het fabriekswerk op kinderen in Engeland (waarbij met name de hoge mate van lijfstraffen genoemd dienen te worden): Honeyman, *Child workers in England*, 178-213.

¹⁰⁶ Fischer, *Fabriqueurs en fabrikanten*, 67. De hoogleraar Lintsen benadrukte in dit verband dat deze intrede van de vernieuwde techniek niet, zoals tot dan toe gebruikelijk was, onderschat moest worden. Volgens hem was hierbij zeker geen sprake van het werken met verouderde technieken. In: Lintsen, *Geschiedenis van de techniek in Nederland deel 3*, 85.

maakten het wel mogelijk dat er voortaan ook kinderen als volwaardige wevers in het productieproces ingezet konden worden.¹⁰⁷ Een gegeven dat door Ainsworth zelf bevestigd werd.¹⁰⁸ De productie van de Twentse katoenen stoffen nam vanaf nu in snel tempo toe. Doordat de NHM de scholing van de arbeiders betaalde waren de Twentse ondernemers hiervoor zelf geen geld kwijt. Hierdoor was het voor de door handel rijk geworden fabriqueurs mogelijk zich met een groot deel van hun vermogen op de nieuwe mogelijkheden die de NHM bood te storten, zoals het bouwen van stoomweverijen.¹⁰⁹ In 1852 richtten de gebroeders Salomonson de eerste stoomweverij op in Almelo.¹¹⁰ Hiermee verplaatste de huisnijverheid in Twente zich voor het eerst in zijn geschiedenis naar de fabriek. Een verplaatsing die door Stork bovenal als positief werd gezien: 'Vooraf voor de arbeiders beloofde deze verandering een weldaad te worden. In plaats van het weven in vochtige, ongezonde (...) weefkamers, zou de arbeid (...) overgebracht worden naar luchtige en in den winter goed verwarmde gebouwen'.¹¹¹ Het gebruik van de stoom als krachtbron werd al snel door andere fabriqueurs overgenomen en betekende voor Twente het begin van het industriële tijdperk.¹¹² Het is hierom dat de professor Nederlandse geschiedenis Jan Luiten van Zanden schreef over twee onderscheidende fasen die zich enkel binnen het industrialisatieproces van Twente zo voordeden. Twente werd vanaf het begin van de negentiende eeuw tot aan 1860 gekenmerkt door een toenemende groei van huisnijverheid op het platteland, georganiseerd door fabriqueurs. Na 1830 kreeg deze 'proto-industrie' door de activiteiten van de NHM een enorme impuls. Grote orders voor de export naar Java werden nu in Twente geplaatst waardoor de NHM wel moest investeren in de modernisering van de bedrijfstak. Als gevolg hiervan breidden na 1860 de kleine Twentse stadjes zich uit tot grote industriesteden.¹¹³

---

¹⁰⁷ Joel Mokyr, *Industrialization in the Low Countries 1795-1850* (New Haven, 1976), 107. Het feit dat de weefscholen expliciet bedoeld waren voor het opleiden van jonge kinderen werd eveneens bevestigd door Charles Theodorus Stork. Hij noemde in zijn dagboek dat het bij de Twentse fabrikanten gebruikelijk was om enkel jonge kinderen naar de weefscholen te sturen. Zij leerden binnen enkele maanden het vak waarnaar ze in de fabriek ingezet konden worden. In: Stork en Stork, *C.T. Stork in zijn leven en werken geschetst*, 13. Waar Ainsworth expliciet de Twentse jongens noemde is het helaas bij Stork niet duidelijk of het hierbij om zowel jongens als meisjes ging of ook enkel om de jongens.

¹⁰⁸ 'Geef mij een snelspoel en een Twentse jongen en ik zal u in een korte tijd katoentjes leveren zoveel u wilt' op: Entoen.nu 'De canon van Overijssel' <<https://www.entoen.nu/nl/overijssel/overijssel/thomas-ainsworth>> (geraadpleegd op: 23-04-2018).

¹⁰⁹ Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 172.

¹¹⁰ Over het precieze jaartal van oprichting van de stoomweverij bestaat tot op heden discussie. Over het algemeen wordt hiervoor het jaar 1852 aangehouden maar er zijn ook bronnen die dit moment ruim tien jaar later plaatsen namelijk in 1864. In: L.A. Stroink, *Stad en land van Twente* (Hengelo, 1962), 418.

¹¹¹ Stork, *De Twentsche katoennijverheid*, 48.

¹¹² Buter en Haverkate, *Ach lieve tijd*, 129.

¹¹³ Van Zanden, 'Industrialisatie en inkomensverdeling in Overijssel', 436.

De invloed van de Twentse industriële ontwikkeling op kinderarbeid

De uitbreiding van de Twentse katoenindustrie had echter ook nadelige gevolgen. Het leidde eveneens in Twente tot erbarmelijke omstandigheden ten aanzien van de kinderarbeid. Dit blijkt uit het feit dat er in Twente al vanaf een vroeg moment aandacht werd gevraagd voor de kwalijke situatie van het fabriekskind.¹¹⁴ In 1834 (vijf jaar na de modernisering van de industrie alhier) sprak de provinciale commissie van onderwijs in Overijssel zijn zorgen hierover uit. In een verslag vestigden zij de aandacht van de overheid op de toenemende inzet van kinderen in de textielindustrie en de nadelige geestelijke- en lichamelijke gevolgen die ermee gepaard gingen.¹¹⁵ Brugmans merkte hierover terecht op dat Twente hiermee het eerste gebied was dat de nadelige gevolgen van kinderarbeid onder de publieke aandacht probeerde te brengen.¹¹⁶ Tevens waren de bepalingen die erin gesteld werden voor die tijd vooruitstrevend te noemen: de vaststelling van een minimumleeftijd waarop kinderen aan het werk mochten en het niet langer toelaten van kinderen die geen onderwijs hadden gehad.¹¹⁷ Zoals bekend leidde dit verzoek uit Twente niet tot aanpassing van de wetgeving omtrent kinderarbeid. Maar het werd wel opgevangen door de huidige minister van Binnenlandse Zaken, Koch, die verzocht om nadere toelichtingen van de situatie. Het is dit voorval dat Brugmans in zijn werk aanhaalde als dé briefwisseling tussen de Gedeputeerde Staten van Overijssel en de minister die leidde tot het eerste daadwerkelijke regeringsonderzoek naar kinderarbeid in Nederland in 1841.¹¹⁸ De invloed van de enquête bleef echter beperkt doordat enkel de gevolgen van het fabriekswerk op de zedelijkheid onderzocht werd.¹¹⁹ De gouverneurs van de provinciën reageerden eerlijk en open op de enquête en erkenden dat er inderdaad misbruiken plaatsvonden die door overheidsingrijpen aangepakt moesten worden.¹²⁰ Deze bekentenissen hebben echter geen invloed gehad binnen het Nederlandse regeringsoverleg omtrent kinderarbeid doordat de uitkomsten direct na ontvangst opgeborgen werden. ‘De buitenwereld heeft er nooit iets

---

¹¹⁴ Een Hengelose dokter sprak in 1832 zijn ongenoegen uit over de lichamelijke omstandigheid van de kinderen die werkzaam waren in de textiel. ‘Tering en longtuberculose (vocht afscheidende ontstekingen aan huid en slijmvliezen) komen hier veelvuldig voor. Teveel kinderen vertonen hier door sterke zwellingen van hals, lippen en oogleden een varkenssnuitje die niet zelden een blijvende misvorming voor hen tot gevolg heeft. Daarnaast zie ik vaak kinderen met misvormde en kromme ruggen als gevolg van het werken op jonge leeftijd en over het algemeen hebben alle kinderen al na twee weken werken een ongezonde en bleke kleur’. In: Beets, *80 jaar Stork*, 68.

¹¹⁵ Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland*, 225-226.

¹¹⁶ Het Leids Adres werd binnen de discussie over kinderarbeid genoemd als eerste initiatief tegen kinderarbeid gericht aan de regering. Hierna volgden, wel in hetzelfde jaar al, vele verzoekschriften hierover. Dit Leidse verzoekschrift werd echter pas 28 jaar later ingediend dan het Twentse verzoekschrift, namelijk op 17 oktober 1863. In: Smit, *De Leidse fabriekskinderen*, 13.

¹¹⁷ Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland*, 225-226.

¹¹⁸ Ibidem, 226; Smit, *De Leidse fabriekskinderen*, 16.

¹¹⁹ De ernstige fysieke nadelen van het fabriekswerk bleven buiten beschouwing.

¹²⁰ Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland*, 229.

van vernomen' stelde Brugmans.¹²¹

Veelzeggende woorden doordat ze ten eerste aantoonde dat in Nederland in die tijd publieke druk, in ieder geval op dit gebied, noodzakelijk was om tot wettelijke beschermingsmaatregelen te kunnen komen. Ten tweede benadrukten ze de eeuwenlange achtergestelde ligging van het gebied. Een feit dat ook door Brugmans erkend werd: 'De toestand in Leiden trok meer de aandacht dan die in het afgelegen Twente, tot ver na 1860 (de bloeitijd van de industriële revolutie in Nederland) bleven de toestanden in Leiden in het centrum van de belangstelling van de regering liggen'.¹²² Ook Schenkeveld benadrukte dit in 2003 nog door te spreken over het 'verre' Twente.¹²³ Het is in dit licht bezien dan ook niet verrassend dat het tweede Twentse initiatief aan de regering, in 1861 ingediend door de Twentsche Vereeniging ter bevordering van nijverheid en handel, eveneens niet direct in overheidsingrijpen ten aanzien van kinderarbeid geresulteerd heeft.

Dat de belangstelling van de Nederlandse regering op dit moment bovenal de Leidse situatie betrof kan volgens Brugmans bevestigd worden door te kijken naar het verloop van het Leids Adres, een verzoekschrift van Leidse fabrikanten aan de Nederlandse regering. In 1863 vroegen ruim dertig fabrikanten in Leiden, wederom door middel van een verzoekschrift aan de regering, om wettelijke regelingen omtrent de arbeid van kinderen in fabrieken. Nog datzelfde jaar volgde er een omvangrijk staatsonderzoek naar kinderarbeid in Nederland dat zes jaar in beslag nam. Hierna duurde het vervolgens nog vijf jaar maar werd wel het Kinderwetje van Van Houten aangenomen. Hoewel Brugmans stelt dat enkel het Leids Adres gedaan kreeg dat de Nederlandse regering actie begon te ondernemen zal dit onderzoek aantonen dat het Leids Adres zeker niet het enige verzoek was dat in dit jaar bij de regering ingediend werd. Het is dan ook van belang de toenmalige tijdgeest hierbij niet te vergeten. In 1859 verschenen de eerste artikelen tegen kinderarbeid van de Leidse fabrikantenzoon Samuel Le Poole. In 1861 verscheen het werk van de negentiende-eeuwse tegenstander van kinderarbeid Samuel Coronel. Tien dagen voor het verschijnen van het Leids Adres hield Jacobus Cremer zijn betoog over de fabriekskinderen. Het is bekend dat als gevolg hierdoor de publieke druk vanuit de burgerij op de regering toenam.

Het feit dat de oproepen van de Twentenaren herhaaldelijk geen gehoor vonden bij de Nederlandse overheid kan echter, naast de sleutelrol van de NHM, positief bijgedragen hebben aan het geringe aantal werkende kinderen in deze landstreek. Zoals Cremer al omschreef waren ook de Twentse fabrikanten zich wel degelijk bewust van de misstanden bij het gebruik van jonge kinderen in de fabriek. Een gegeven dat Schenkeveld in 2003 opnieuw bevestigde: 'Wie denkt dat er vanuit

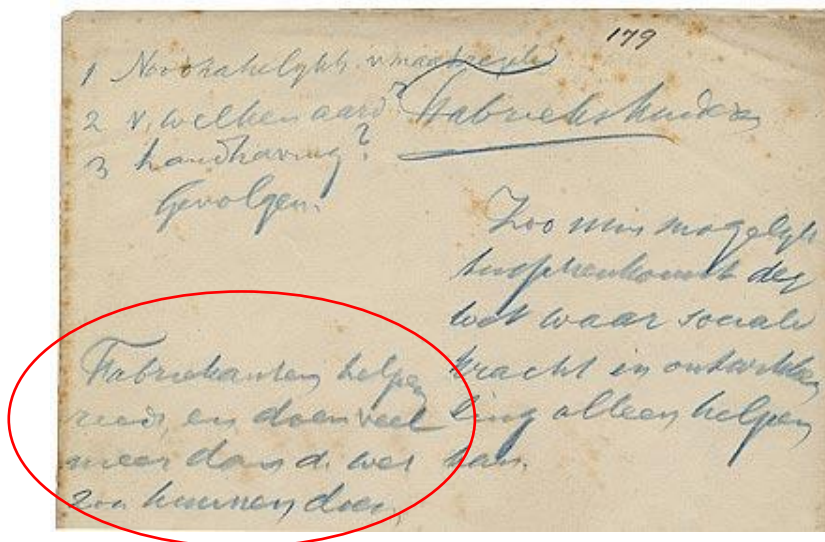
---

¹²¹ Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland*, 229.

¹²² Ibidem, 236.

¹²³ Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 44.

ondernemershoek steeds fel verzet is geboden tegen wetgeving ter beperking van kinderarbeid, heeft het mis. Het was over het algemeen eerder andersom. Wilden ze echter veranderingen zien, dan zouden ze deze zelf door moeten voeren'.¹²⁴ De reden waarom er op dit vroege moment in de Twentse industrialisatie nog geen gehoor aan het verzoek van de fabrikanten gegeven werd kan daarentegen ook te maken hebben met de politieke situatie van Nederland. Van de vooraanstaande liberaal Thorbecke is het bekend dat hij principieel niet tegen een wet op kinderarbeid was maar stelde dat de drijfkracht hierachter niet van hen uit kon gaan. Dit zou namelijk de vrije handel, een groot goed voor de liberalen, in de weg staan. Uit een aantekening door Thorbecke zelf geschreven kunnen we echter afleiden dat hij zich wel degelijk bewust was van de kwestie. Hij moedigde in de notitie het eigen optreden van de fabrikanten aan: 'Fabrikanten helpen reeds en doen veel meer dan de wet zou kunnen doen'.¹²⁵

De handgeschreven aantekening van Rudolph Thorbecke.

In het volgende hoofdstuk zal één van deze negentiende-eeuwse fabrikanten besproken worden, Charles Theodorus Stork. Bij de bespreking zal de persoonlijkheid van Stork centraal staan evenals zijn ondernemersgeest. Dit met als doel om inzicht te geven in de betekenis van Stork in de ontwikkeling van de Nederlandse sociale wetgeving rond kinderarbeid.

¹²⁴ Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 41.

¹²⁵ Cees Jan van Golen, 'Kinderarbeid in de Twentse textielindustrie' (versie 24 maart 2004)

<<https://static.kunstelo.nl/ckv2/cultuurwijs/cultuurwijs/www/nwc.rijksarchiefdienstalgemeenrijksarchief/cultuurwijs.nl/i000017.html>> [geraadpleegd op: 23-05-2018].

Hoofdstuk 2: Charles Stork als sociaal ondernemer: ‘Het ideaal voor ogen gaf mij de moed!’

Charles Theodorus Stork werd in 1822 geboren te Oldenzaal, de plaats waar zijn grootvader Jurrian Engelbert Stork een bombazijnfabriek runde en zijn vader rijksontvanger was.¹²⁶ De jonge Charles ging eerst naar de volksschool en aansluitend voor twee jaren naar het gymnasium van Oldenzaal. Doordat het gezin Stork acht kinderen had, waarvan Charles de één na oudste, was er geen financiële ruimte voor hem om langer door te studeren op het gymnasium.¹²⁷ In het najaar van 1835 vroeg zijn vader hem daarom of Charles fabrikant wilde worden. Met het voorbeeld voor ogen van zijn eigen Oldenzaalse buurman die in een vochtig en ongezond lokaal 15 uur per dag een twintigtal spinners aan het werk had, bedankte hij voor dit aanbod. Letterlijk zei hij hierover: ‘Mijn idealen reikten verder’.¹²⁸ Tot aan zijn dood is hij zijn vader echter dankbaar geweest dat deze erop bleef aandringen en hem meenam naar een textiel fabriek in Enschede alwaar hij kennis maakte met textielarbeiders in een fabriekslokaal.¹²⁹ Dit uitstapje bracht de verandering in het leven van de jonge Charles: ‘Het nieuwe ideaal voor ogen gaf mij de moed’.¹³⁰ Op 14-jarige leeftijd leende Charles dan ook 2.000 gulden van zijn vader om op 17 maart 1836 in Oldenzaal de firma C.T. Stork op te richten.¹³¹ Een kleine weverij in calicots waarbij Stork zelf als loonfabrikant fungeerde.¹³²

De oprichting bleek de grondslag van meerdere ondernemingen die Stork in Twente realiseerde. Zo richtte hij in 1852 samen met zijn broer Jurgen Stork en zijn zwager H.J. Ekker de weefgoederenfabriek C.T. Stork en Co. op in Denekamp.¹³³ Naast dat de firma de Oldenzaalse fabricage van calicots door thuiswevers overnam kwam er nu ook een ververij bij. Twee jaar later verhuisde deze productie naar Hengelo alwaar het in 1854 op een fabrieksterrein gevestigd werd. In

---

¹²⁶ Bombazijn is een weefsel van half linnen, half katoen.

¹²⁷ Beets, *80 jaar Stork*, 32. Later zei Stork hierover dat zijn vader ongetwijfeld aanvoelde dat Charles voor de studie niet zo geschikt was en in hem enige aanleg voor de praktijk van koopman of fabrikant herkende. In: Stork, *De Twentsche katoennijverheid*, 28.

¹²⁸ Ibidem, 29.

¹²⁹ Over het aandeel van zijn vader in zijn latere succes zegt hij: ‘Gelukkig de ouders, die in hun zonen een ideaal weten te wekken naar welks bereiking zij kunnen streven’. In: Stork, *De Twentsche katoennijverheid*, 29.

¹³⁰ Ibidem. Charles ontmoette hier arbeiders die er gezonder uitzagen dan die uit zijn geboorteplaats en zag de mooie woningen waar de arbeiders in leefden.

¹³¹ Voor zover bekend is het oprichten van een eigen fabriek op 14-jarige leeftijd, een record. In: Bastiaan Willink, *De textielbaronnen: Twents- Gelders familisme en de eerste grootindustrie van Nederland 1800-1980* (Zutphen, 2010), 154.

¹³² Calicot is een goedkope katoenen stof die eruitziet als linnen. Stork was de tussenpersoon (loonfabrikant) tussen de wever en de fabriqueur. Hij kocht de grondstoffen en halffabricaten in en verkocht vervolgens het afgeronde product. In: Lintsen, *Geschiedenis van de techniek in Nederland deel 3*, 28.

¹³³ Jan ten Hove, Marieke Knuijt, Chris Kolman, Ben Kooij, Ben Olde Meijerink en Ronald Stenvert, *Monumenten in Nederland: Overijssel* (Utrecht, 1997), 173.

1858 werd vervolgens naast een ververij ook een stoomweverij op het fabrieksterrein gebouwd. Hiermee kwam bij Stork definitief een einde aan het systeem met thuiswevers. Arbeiders werkten voortaan allen gezamenlijk in de fabriek. In 1861 stichtte Stork daarnaast samen met twee Oldenzaalse bekenden van hem (de textielabrikant Gelderman en de Oldenzaalse burgemeester Eeckhout), een stoomkatoenspinnerij. Op dit moment bestonden in Almelo en Enschede al belangrijke spinnerijen maar de nieuwe spinnerij in Oldenzaal maakte voor het eerst gebruik van Engelse machines en een grote stoommachine.¹³⁴ Naast deze weefgoederenfabrieken nam Charles in 1863, na het op jonge leeftijd plotseling overlijden van zijn broer Coenraad Craan Stork, ook de leiding over de firma Stork-Meyling over. Een reparatiewerkplaats te Hengelo die het onderhoud van de machines in de weefgoederenfabriek verzorgde. Uiteindelijk groeide deze werkplaats uit tot de nu nog bestaande machinefabriek Stork.

Charles Theodorus Stork als persoon en ondernemer

Het succes van de weefgoederenfabriek van Stork werd mede bepaald door de persoonlijkheid van Stork. De zoon uit een ambtenaarsgezin kenmerkte zich door zijn karakter waarbij volharding, vlijt en bescheidenheid altijd voorop stonden.¹³⁵ Al vanaf 14-jarige leeftijd was Stork een harde werker met een groot gevoel voor plichtsbesef.¹³⁶ Volgens hemzelf werd deze karaktereigenschap op 17-jarige leeftijd versterkt door een Franse roman die hij las.¹³⁷ Over de roman zei hij: 'Het was een fabriek waarin elke arbeider tot zijn recht kwam. Vlijtige en verstandige mensen hadden het er beter dan luie en onverschillige arbeiders. De chefs van de fabriek waren er van doordrongen dat zij een grote verantwoordelijkheid hadden tegenover hun arbeiders. Het boek deed mij het ideaal vormen, om éénmaal zulk een fabriek te krijgen'.¹³⁸ In de loop der jaren handelde Stork met succes in de geest van deze roman binnen zijn eigen weefgoederenfabriek.¹³⁹ Daarnaast zijn er nog enkele verklaringen te noemen voor het feit dat Charles Stork in de tweede helft van de negentiende eeuw kon

---

¹³⁴ Stork en Stork, *Stork in zijn leven en werken geschetst*, 28.

¹³⁵ Stork en Stork, *Stork in zijn leven en werken geschetst*, 8.

¹³⁶ Het was Stork zelf die er in 1888 op wees dat er te vaak nog makkelijk gedacht werd over het oprichten van een eigen weverij in Twente in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het vroeg ook toen al om volharding zo benadrukte hij.

¹³⁷ De precieze titel van het boek had Stork niet onthouden. In: Stork en Stork, *Stork in zijn leven en werken geschetst*, 23.

¹³⁸ Ibidem, 23.

¹³⁹ De voorbeelden van toenmalige arbeiders die lovend spraken over Stork als fabrikant zijn eindeloos. Zie voor een overzicht hiervan: Stork en Stork, *Stork in zijn leven en werken geschetst*. Van Charles Theodorus Stork is het bekend dat hij iedere werknemer in zijn fabriek bij voornaam kende en regelmatig met zijn arbeiders een praatje maakte waardoor hij op de hoogte bleef van hun persoonlijke omstandigheden. In: Nationaal Archief, Den Haag, Staatscommissie Arbeidsenquête, nummer toegang 2.09.38, inventarisnummer 30-34, Verslagen van getuigenverhoren van de tweede afdeling gehouden van 7 juli 1890 - 4 juni 1892 Twenthe, 456.

Door deze persoonlijke betrokkenheid bij zijn personeel werd Stork 'Grootvader' genoemd door zijn arbeiders, een uitdrukking van grote eerbied vermengd met grote vertrouwelijkheid. In: Stork en Stork, *Stork in zijn leven en werken geschetst*, 88-93.

uitgroeien tot een fabrikant die nog altijd in de herinnering voortleeft als een sociaal ondernemer. Hiertoe dient kort zijn politieke betrokkenheid besproken te worden maar voor een goed begrip hiervan eerst zijn onderscheidende ondernemingsgeest doordat beiden inzicht geven in de unieke positie van Stork als negentiende-eeuwse textielabrikant.

Ten eerste valt er bij zijn ondernemingsgeest te wijzen op de ontwikkeling ervan in een vroeg stadium. Al vanaf het begin van zijn loopbaan, op het moment dat hij in 1836 als loonfabrikant aan het werk ging, was hij op zichzelf aangewezen. De weverij van calicot voor Java was reeds zover gevorderd dat de NHM geen nieuwe vaste leveranciers meer aannam. Hierdoor liep Stork volgens hemzelf de winst uit de drie maandelijks orders vanuit de NHM, mis.¹⁴⁰ Het feit dat Stork niet kon delen in de protectie van de NHM werd door hemzelf aangehaald als een voorname reden voor de positieve ontwikkeling van zijn onderneming in Twente.¹⁴¹ Hoewel hij hierdoor hard moest werken om met zijn collega fabrikanten in met name Leiden en Tilburg te kunnen concurreren, maakte het wel dat hij in vrijheid zijn onderneming op kon bouwen.¹⁴² Juist deze vrije manier van handelen maakten volgens hem dat hij een moedige ondernemer werd, een eigenschap die hij in 1888 aanhaalde als sleutel tot zijn succes.¹⁴³ Later is in dit verband opgemerkt dat Stork niet zo slecht door de NHM bedeed was als hijzelf altijd volgehouden heeft. Hij maakte wel degelijk gebruik van de protectie die door de NHM werd geboden.¹⁴⁴ Drie keer per maand nam de NHM 200 stuks katoen bij Stork af. Daarnaast plaatste de NHM in 1843 en 1851 los hiervan nog twee grote orders bij Stork.¹⁴⁵ Charles vond dit echter een veel te lage afname waardoor hij het zelf in zijn werken niet noemde.

Ten tweede kwam de onderscheidende ondernemingsgeest van Stork voort uit zijn vele binnen- en buitenlandse reizen die dienden om zijn vakkennis bij te werken.¹⁴⁶ Onder andere in Leiden, Rotterdam, Engeland, Schotland, Zwitserland, Duitsland en België zag hij met eigen ogen de

---

¹⁴⁰ Stork zei hierover dat hij te laat geboren was doordat de lijst al gesloten was. In: Stork, *De Twentsche katoennijverheid*, 31.

¹⁴¹ Stork, *De Twentsche katoennijverheid*, 31.

¹⁴² Ibidem.

¹⁴³ Stork, *De Twentsche katoennijverheid*, 30. Met moedig bedoelde Stork hier het feit dat hij, vanwege het mislopen van de vaste afnames door de NHM, zelf op zoek moest naar afnemers van zijn product. In 1888 gaf hij toe deze taak in het begin van zijn carrière met knikkende knieën volbracht te hebben.

¹⁴⁴ Ook in 1888 stelde Stork zich nog altijd met volle overtuiging een 'Twentsche freetrader' te noemen. In: Stork, *De Twentsche katoennijverheid*, 33. Hoewel hijzelf verderop in zijn werk dit beeld enigszins nuanceerde door te stellen dat de NHM de Twentse katoennijverheid inderdaad een krachtige stoot gegeven had, voegde hij hierbij nog altijd toe dat de NHM de textielindustrie ook schade had aangebracht door de industrie te lang te beschermen. Een gegeven dat in 2004 wederom bevestigd werd in: J.L. van Zanden, A. van Riel, *The strictures of inheritance: the Dutch economy in the nineteenth century* (Oxford, 2004), 141.

¹⁴⁵ Stork en Stork, *Stork in zijn leven en werken geschetst*, 12-13.

¹⁴⁶ Stork zelf stelde hierover dat de Nederlandse fabrikanten maar toch met name de Twentse, in die tijd (1850) nog niet ondernemend genoeg waren. Hij zag het als groot gebrek dat de fabrikanten te weinig kennis opdeden in andere landen. Hoewel hij toegaf dat de talen een hindernis vormden doordat deze niet onderwezen werden op de scholen, zag hij het niet op reis gaan van de Nederlandse fabrikanten als een gebrek aan ondernemingsgeest. In: *De Twentsche katoennijverheid*, 27.

achterstand die de Nederlandse textiel rond 1845 tegemoet ging. Hierdoor raakte Stork ervan overtuigd dat de Nederlandse fabrikant, om verder verval te voorkomen, jongelieden moest opleiden in het vak.¹⁴⁷ Hieruit blijkt de grote waarde die Stork zag in onderwijs: 'kennis dat zij de leus'.¹⁴⁸ Vanaf 1860 konden arbeiders bij Stork dan ook een vakopleiding volgen aan de fabrieksschool. Volgens Charles droeg dit onderwijs bij aan zijn succes binnen de textielindustrie. Tijdens zijn reizen regelde hij daarnaast de komst van buitenlandse weefmachines naar Hengelo. De arbeiders uit zijn fabriek leerden hier met behulp van buitenlandse vakmensen mee te werken. Ook dat bracht hem succes. Het verkortte de werkuren waardoor arbeiders over het algemeen betere producten afleverden.¹⁴⁹ Dat Stork dit zelf eveneens als belangrijke reden voor zijn succes zag blijkt wel uit het feit dat hij zich er in 1888 nog altijd over verwonderde dat zijn voorbeeld hiervan nog maar bij weinig fabrikanten navolging had gevonden. Dat de zaken bij deze fabrieken (hierbij wees hij met name op Tilburg en Leiden) slecht gingen noemde hij dan ook hun eigen schuld.¹⁵⁰

In dit verband dient ook de tegengestelde houding van Stork ten opzichte van het merendeel van de Nederlandse fabrikanten in de tweede helft van de negentiende eeuw aangehaald te worden. Voor Charles Stork was het van groot belang dat de fabrikant en de arbeiders samenwerkten. Fabrikanten dienden dan ook niet enkel voor de winst te gaan maar eenvoudig en spaarzaam te leven.¹⁵¹ Stork was er uit eigen ervaring van overtuigd dat er eerst geïnvesteerd moest worden in de arbeider alvorens de fabrikant hier profijt van kon hebben.¹⁵² 'Een fabrikant verbetert zijn zaak naarmate hij meer doet tot verbetering van het lot van de arbeiders'.¹⁵³ Om de arbeider daarnaast aan zijn fabriek te binden ontwikkelde hij meerdere sociale (en voor die tijd vooruitstrevende) initiatieven voor de fabriek zoals een pensioenfonds, ziekenfonds, ouderdomsverzekering, invaliditeitsverzekering, weduwen- en wezenfonds en spaarkassen voor zijn

---

¹⁴⁷ Stork schreef hierover letterlijk: 'Daar ontdekte ik de kwaal waaraan wij Nederlanders, als fabrikanten, leden en ik was verbaasd over onze onkunde!' In: Stork, *De Twentsche katoennijverheid*, 40.

¹⁴⁸ Stork, *De Twentsche katoennijverheid*, 71.

¹⁴⁹ Stork en Stork, *Stork in zijn leven en werken geschetst*, 86. Stork was ervan overtuigd dat een werkdag in de weefgoederenfabriek maximaal tien uur moest zijn. Werkten de arbeiders langer dan zou dit volgens hem nadelige gevolgen hebben voor de kwaliteit van het eindproduct en dus voor de winst van het bedrijf. In: NL-HaNA, Staatscie. Arbeidsenquête, 2.09.38, inv.nr. 30-34, 498.

¹⁵⁰ Stork, *De Twentsche katoennijverheid*, 32.

¹⁵¹ Stork en Stork, *Stork in zijn leven en werken geschetst*, 5, 56. In 2017 stelde Rahikainen nog in haar onderzoek vast dat de negentiende-eeuwse fabrikanten in Nederland zich kenmerkten door hun zelfverrijking waarbij winst over de rug van de eigen bevolking niet geschuwd werd. In: Rahikainen, *Centuries of child labour*, 2. Stork vormde hierop een uitzondering.

¹⁵² Stork haalt in dit verband zijn eigen situatie aan. Na het elf jaar lang leveren van harde arbeid was zijn kapitaal weer even groot als waar hij mee begonnen was. Maar met dat verschil dat hij in de tussentijd veel geleerd had wat alleen maar in zijn voordeel zou kunnen gaan werken. 'Wees met een matig deel tevreden, gij zult gelukkig zijn' was niet voor niets een vers dat hij altijd bij zich droeg. Het vormt een bewijs van zijn levensopvatting en als gevolg van zijn ondernemingsgeest. In: Stork, *De Twentsche katoennijverheid*, 8, 58.

¹⁵³ Stork, *De Twentsche katoennijverheid*, 63. Stork zei hierover: 'Een sterke liefde wil zegen aanbrengen en niet slechts zegen zien'.

arbeiders.¹⁵⁴ Tevens kende de fabriek vanaf 1886 een ‘Vereeniging tot behartiging der belangen van het personeel’ waar bestuurders van de firma inzaten maar waarvan het merendeel bestond uit arbeiders.¹⁵⁵ Naar aanleiding van de Franse roman die Stork op jonge leeftijd las was hij ervan overtuigd dat: ‘mededinging leidt tot verdubbeling van kracht’.¹⁵⁶

Charles Theodorus Stork en zijn relatie tot de politiek

Naast zijn ondernemersactiviteiten had Charles ook oog voor de publieke zaak en tijd om deze vanuit zijn liberale visie, zelf te dienen. In 1867 werd hij op 46-jarige leeftijd namens de provincie Overijssel in de Eerste Kamer gekozen.¹⁵⁷ Door zijn vriendschappen met Twentse vertegenwoordigers was hij in politieke vraagstukken thuis als geen ander van zijn gewestgenoten.¹⁵⁸ Stork was overigens één van de leden die in 1874 tegen de Kinderwet van Van Houten stemde. Dit echter niet vanuit zijn liberale visie maar vanwege het feit dat het kind in de fabriek minder verwaarloosd werd dan thuis.¹⁵⁹ Een verbod op kinderarbeid kon hij dan ook alleen aanvaarden in direct verband met invoering van een algemene leerplicht. Een gegeven dat Stork binnen zijn eigen fabriek toepaste door enkel die kinderen aan te nemen die al aantoonbaar basisonderwijs gevolgd hadden.¹⁶⁰ Tot vlak voor zijn dood bleef Stork lid van de Eerste Kamer.

Daarnaast raakte Stork al in zijn jeugd bevriend met Rudolph Thorbecke.¹⁶¹ Naar aanleiding

---

¹⁵⁴ Over het doorvoeren van deze sociale initiatieven zei Stork: ‘door het maken van inrichtingen die hen (de arbeiders) bij ziekte steunen en waarborgen tegen armoede zal er meer en meer samenwerking ontstaan die ten goede komt aan de fabriek en aan de werklieden’. In: Stork, *De Twentsche katoennijverheid*, 63, 64. In dit verband dient opgemerkt te worden dat hoewel Stork nergens in zijn werk ingaat op de kosten van deze initiatieven voor het personeel, zijn eigen motivatie hierachter wel duidelijk was: ‘Zonder schade toe te brengen aan de fabriek want dit staat bij al mijne handelingen op de voorgrond. Een goede gang van zaken moet de bron zijn en blijven waaruit onze welvaart en ons maatschappelijk geluk voortkomen’. In: Stork, *Stork in zijn leven en werken geschetst*, 86.

Uit latere onderzoeken is gebleken dat het winstoogmerk voor Stork hierbij niet van het grootste belang was. In verhouding tot de textielindustrie in overige plaatsen in Nederland (zoals de voornamelijk productiecentra Leiden en Tilburg) lagen de lonen in Twente laag. In: Ali de Regt, ‘Opvoeding van arbeiderskinderen’, in; Angelique Janssens, Rudolf Dekker en Nelleke Bakker, *Tot burgerschap en deugd: volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum, 2006), 156. Hierdoor was het bij Stork niet aannemelijk dat hij weggeconcurrereerd zou worden door deze steden. Daarnaast is bekend dat het weven in Twente minder bewerkelijk was dan in Leiden en Haarlem. Als gevolg waren de productiekosten van de stoffen in Twente dan ook lager waardoor er voor de fabrikant meer geld overbleef. Leiden en Haarlem probeerden wel om goedkopere weefgoederen te produceren dan die in Twente (door het in gebruik nemen van nieuwe en snelle machines) maar slaagden hier niet in. In: Van Zanden en Van Riel, *The strictures of inheritance*, 139-142.

¹⁵⁵ Lak, ‘De verlichte onderneming Stork’.

¹⁵⁶ Stork, *De Twentsche katoennijverheid*, 72.

¹⁵⁷ Met zijn 46 jaar was Charles Stork het jongste lid dat deze functie vervulde. In: Stork en Stork, *Stork in zijn leven en werken geschetst*, 38.

¹⁵⁸ Ibidem, 38.

¹⁵⁹ Stork verwees hiermee indirect naar de lange traditie van thuiswevers in Twente waarbij ook kinderen meewerkten, wat hij als schadelijk voor de ontwikkeling van de kinderen zag. In: Stork en Stork, *Stork in zijn leven en werken geschetst*, 17.

¹⁶⁰ J. Muntendam, ‘Loon naar werken’, 45.

¹⁶¹ Willink, *De textielbaronnen*, 155.

van zijn reizen naar Duitsland en Zwitserland schreef Stork een brief naar Thorbecke om ook hem te overtuigen van de Nederlandse noodzaak tot beter onderwijs. Het was naar aanleiding van deze brief dat Stork door Thorbecke uitgenodigd werd hier een redevoering over te houden in de Tweede Kamer. De betekenis van deze persoonlijke relatie tussen Stork en Thorbecke mag in dit onderzoek niet over het hoofd gezien worden. Hoewel Stork zelf verklaarde dat hij zijn leven lang opzag tegen de superioriteit van de man en hierom altijd een zekere afstand tot de staatsman bewaarde, wisselden beiden wel degelijk ervaringen uit.¹⁶² Zo toonde Thorbecke al sinds het begin van hun vriendschap grote interesse in de fabriek van Stork. Geregeld bezocht hij de fabriek evenals het huis van de familie Stork. Omgekeerd bracht ook Stork regelmatig een bezoek aan Thorbecke en zijn familie in Den Haag waarbij hij 'deelde in het huiselijk lief en leed'.¹⁶³ Dat de persoonlijke betrokkenheid tussen Thorbecke en Stork in het voordeel van deze laatste was bleek onder meer uit het feit dat Thorbecke in 1860 de totstandkoming van de stoomspinnerij in Oldenzaal mogelijk maakte door hierin te investeren. Tot aan de dood van Thorbecke bleef de vriendschap tussen hen in stand.

Dat de invloed van Stork ook in Den Haag niet ongezien bleef blijkt uit het feit dat Stork hier financiële steun vond voor de ontsluiting van Twente via het spoor. De gebrekkige aanvoer van kolen uit Duitsland met paard en wagen betekende een grote belemmering voor de Twentse textielindustrie. In 1858 startte Stork daarom samen met twee Twentse textielabrikanten de realisatie van de aanleg van een spoorlijn van Almelo, via Hengelo naar Salzbergen.¹⁶⁴ Tegelijkertijd maakte Stork zich in Den Haag echter ook sterk voor de aanleg van een spoorlijn van Zutphen via Hengelo naar Enschede. In 1866 waren beide lijnen gereed; Hengelo lag voortaan op een knooppunt van spoorwegen. Het legde de industrie alhier geen windeieren: het spoor zorgde voor de aanvoer van steenkolen, grondstoffen en afvoer van het gefabriceerde product.¹⁶⁵

Dat Stork de aandacht van de politiek op zich wist te vestigen blijkt ook uit het bezoek van koning Willem III in 1862 aan de stoomkatoenspinnerij in Oldenzaal. Tijdens dit bezoek werd Charles Stork benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Een benoeming die hem voornamelijk werd toegekend vanwege zijn succesvol ondernemerschap en de betekenis die hij als persoon vormde voor de Twentse bevolking.¹⁶⁶ Met name de verdiensten van Stork ten aanzien van

---

¹⁶² Willink, *De textielbaronnen*, 53. Het bewijs hiervoor werd geleverd op pagina 22 van hetzelfde werk. Stork maakte nooit gebruik van de invloed die Thorbecke had door zichzelf of vrienden vooruit te helpen.

¹⁶³ Stork en Stork, *Stork in zijn leven en werken geschetst*, 33.

¹⁶⁴ Salzbergen was de overslagplaats van steenkolen. Stork en Stork, *Stork in zijn leven en werken geschetst*, 46.

¹⁶⁵ Stork noemde de aanvoer van steenkolen 'het brood der nijverheid'. In: Stork, *De Twentsche katoennijverheid*, 61.

¹⁶⁶ Het is veelzeggend dat Gelderman aan de hand van deze benoeming aan Stork schreef: 'Gij hebt (...) deze onderscheiding (...) van ons drieën firmanten het meest verdiend. Eeckhout werkte mede in onze zaak om een mooie fabriek te maken, ik om geld te verdienen. Gij hebt het om het één en het ander gedaan maar

de ontwikkeling van de Hengelose jeugd werd bij de benoeming benadrukt.¹⁶⁷

Concluderend kan hier gesteld worden dat vooral het karakter van Charles Theodorus Stork, dat terugkwam in de manier waarop hij de weefgoederenfabriek leidde, een deel van het pionierswerk vormde waaruit de bloeiende Twentse textielindustrie ontstond. Een gegeven dat eveneens bevestigd werd door Schenkeveld die stelde dat er nergens in Nederland in de negentiende eeuw al zulke moderne fabrikanten voorkwamen als in Twente.¹⁶⁸ Zij baseerde zich hierbij op het feit dat de fabrikanten niet afwachtten tot de regering naar hen wilde luisteren maar zelfstandig al eigen maatregelen in hun fabrieken doorvoerden. Een inzicht dat door de Nederlandse historici Pim Kooij, Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel werd bevestigd. Zij spraken in dit verband over negentiende-eeuwse Nederlandse ondernemers die zich richting de overheid profileerden als spreekbuis van het bedrijf.¹⁶⁹ Het bovenstaande toont aan dat Stork als één van deze fabrikanten gezien mag worden. Met name ten aanzien van de kinderen maakte hij zich sterk in Den Haag onder meer door voorname politici als Thorbecke met eigen ogen het profijt dat de kinderen genoten van het onderwijs, te laten zien. In het volgende hoofdstuk staan de resultaten van de maatregelen die Stork zelfstandig in zijn fabriek doorvoerde ten aanzien van de werkende kinderen in zijn fabriek centraal.

---

bovendien in het algemeen belang willen werken'. In: Stork en Stork, *Stork in zijn leven en werken geschetst*, 29.

¹⁶⁷ Stork en Stork, *Stork in zijn leven en werken geschetst*, 33.

¹⁶⁸ Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 37.

¹⁶⁹ Pim Kooij, 'Nederlandse ondernemers over de grenzen: een vertrekpunt', *BMGN*, 108 (1993), 649-654, alhier 651; J.L. van Zanden, A. van Riel, *Nederland 1780-1914*, 18.

Hoofdstuk 3: Het aandeel werkende kinderen in de weefgoederenfabriek van Stork

De archieven van diverse Twentse textielbedrijven zijn vandaag de dag verzameld in het Historisch Centrum Overijssel, verspreid over vestigingen in Zwolle en Deventer. Enkele voorbeelden van deze archieven, die voor dit onderzoek ook allen bekeken zijn, zijn de archieven van onder andere de firma's Blijdenstein, Salomonson, Van Heek, Ten Cate, Jannink en Stork. Een inventarisatie van deze archieven toonde aan dat enkel het archief van de Koninklijke Weefgoederenfabriek Stork en Co. de, voor dit onderzoek, benodigde personeelsadministratie bevatte.¹⁷⁰

Het gaat hierbij in de eerste plaats om stamboeken van het mannelijke en vrouwelijke personeel.¹⁷¹ In chronologische volgorde zijn hierin bijgehouden: de achternaam van de werknemer, de voornamen, de plaats van geboorte, datum van geboorte, datum van in dienst treden en de datum waarop de werknemer vertrokken is:¹⁷²

NAAM	VOORNAMEN	PLAATS VAN GEBORTE	DATUM VAN GEBORTE	GEKOMEN	VERTROKKEN
Schuttel	Geriddina	Wierden	11 Maart 1893	25 April 1905	28 Febr. 1914
Eude van	Jantje	des Ham	4 Febr. 1893	25 April 1905	27 Sept. 1919
Louwisch	Engelina Geriddina	Hengelo	28 Febr. 1892	2 Mei 1905	28 Mei 1908
	Hanna Maria	Hengelo	4		

Doordat de stamboeken gegevens verschaffen over zowel het mannelijke als het vrouwelijke personeel in dezelfde tijdsperiode, vormen deze archiefstukken een belangrijke bron voor dit

¹⁷⁰ Historisch Centrum Overijssel Zwolle: Inventaristoegang 0167.7 Koninklijke Weefgoederenfabriek C.T. Stork, Textielabriek Bengalen en C.T. Stork en Co. Chemische Industrie te Hengelo

¹⁷¹ Onder stamboeken wordt hier verstaan: naslagwerken die een overzicht geven van het totaal aantal werknemers in de fabriek door de jaren heen. HCO Zwolle: Inventarisnummer 75, lijst met namen, geboortedatum en -plaats en datum indienst- en uitdiensttreding van het vaste mannelijke personeel 1852-1949; Inventarisnummers 80-82, lijst met namen, geboortedatum en -plaats en datum indienst- en uitdiensttreding van het vaste vrouwelijke personeel 1869-1949. Specifiek is in de stamboeken vermeld de achternaam, voornaam en doopnamen van de werknemers, het geboortjaar (in enkele gevallen met vermelding van de geboorteplaats), het jaar, de maand en de dag van in dienst treden evenals het jaar, de maand en de dag van uit dienst treden, een enkele keer met vermelding van de reden voor vertrek. In het merendeel van de gevallen waren de werknemers met pensioen gegaan of overleden waarbij in het laatste geval helaas niet is aangegeven hoe of waaraan waardoor niet aangetoond kan worden of het fabriekswerk hierop van invloed was. Onder het vaste personeel worden hier de werknemers verstaan die het gehele jaar in de fabriek werkten en dus niet de werknemers die enkel in de wintermaanden, als er op de boerderijen weinig werk was, in de fabriek werkten. Deze laatstgenoemde werknemers staan vermeld in de administratieboeken van de weekloners: Inventarisnummer 76, lijst met namen, geboortedatum en datum indienst- en uitdiensttreding van het mannelijk personeel (weekloners), (1852-1916).

¹⁷² Ter voorbeeld is hier een deel van een bladzijde uit het vrouwenstamboek ingevoegd: Inventarisnummers 80, lijst met namen, geboortedatum en -plaats en datum indienst- en uitdiensttreding van het vaste vrouwelijke personeel 1869-1949.

onderzoek.¹⁷³ In totaal gaat het hierbij in de periode van 1872-1914 om 2420 aangenomen mannen en 1597 vrouwen. Met name de gegevens die de stamboeken opleveren omtrent de leeftijd van het aangenomen personeel is in dit onderzoek van waarde. Zoals hiervoor besproken was de Kinderwet van Van Houten, ingevoerd op 19 september 1874, de eerste wet tegen het overmatig gebruik van kinderen in fabrieken en werkplaatsen.¹⁷⁴ Door de beperkte naleving en controle van de wet volgde echter op 5 mei 1889 de Arbeidswet. Ten aanzien van het onderwijs voor de kinderen volgde op 1 januari 1901 de invoering van de Leerplichtwet.¹⁷⁵ Op 7 oktober 1911 volgde er vervolgens een tweede Arbeidswet.¹⁷⁶ Aan de hand van de invoering van de Nederlandse wetgeving ten opzichte van kinderarbeid is, ten aanzien van de hoofdvraag, met behulp van de stamboeken achterhaald of Stork zich binnen zijn fabriek wel of niet aan de geldende wetgeving hield. Om dit te achterhalen is de leeftijd waarop zowel de mannelijke als de vrouwelijke personen die bij Stork werden aangenomen, berekend door de datum van in dienst treden (toegesplitst op dag, maand en jaar van zowel de geboorte als het in dienst treden) “van elkaar af te trekken”.¹⁷⁷ Door de overeenstemming in tijdsperiode bij de stamboeken van de mannen en vrouwen tussen 1872 en 1914 konden de achterhaalde gegevens met elkaar vergeleken worden.

De overeenstemming in tijdsperiode maakte het tevens mogelijk om voor de gehele tijdsperiode van dit onderzoek, een vergelijking te maken in de leeftijd van zowel de mannen die aangenomen werden als van de vrouwen over dezelfde jaren. Een overzicht van de uitwerking van het totaal van deze resultaten uit de stamboeken over alle jaren die dit onderzoek beslaat, levert de volgende grafiek (1) op. In dit totaaloverzicht zijn enkel de kinderen en jeugdigen tot en met 14 jaar die bij Stork zijn aangenomen, onderverdeeld in mannen en vrouwen, opgenomen.¹⁷⁸

---

¹⁷³ Het valt op dat de gegevens van het in dienst treden van de mannen vanaf een eerder jaartal bekend zijn (vanaf 1852) dan van de vrouwen (vanaf 1862). Een reden hiervoor is tijdens het onderzoek niet gevonden. Hoewel in de beschrijving van het HCO is opgenomen dat de stamboeken van de vrouwen bekend zijn vanaf het jaar 1869, blijkt dit jaartal na inzage in het archief, 1862 te zijn.

¹⁷⁴ Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 8.

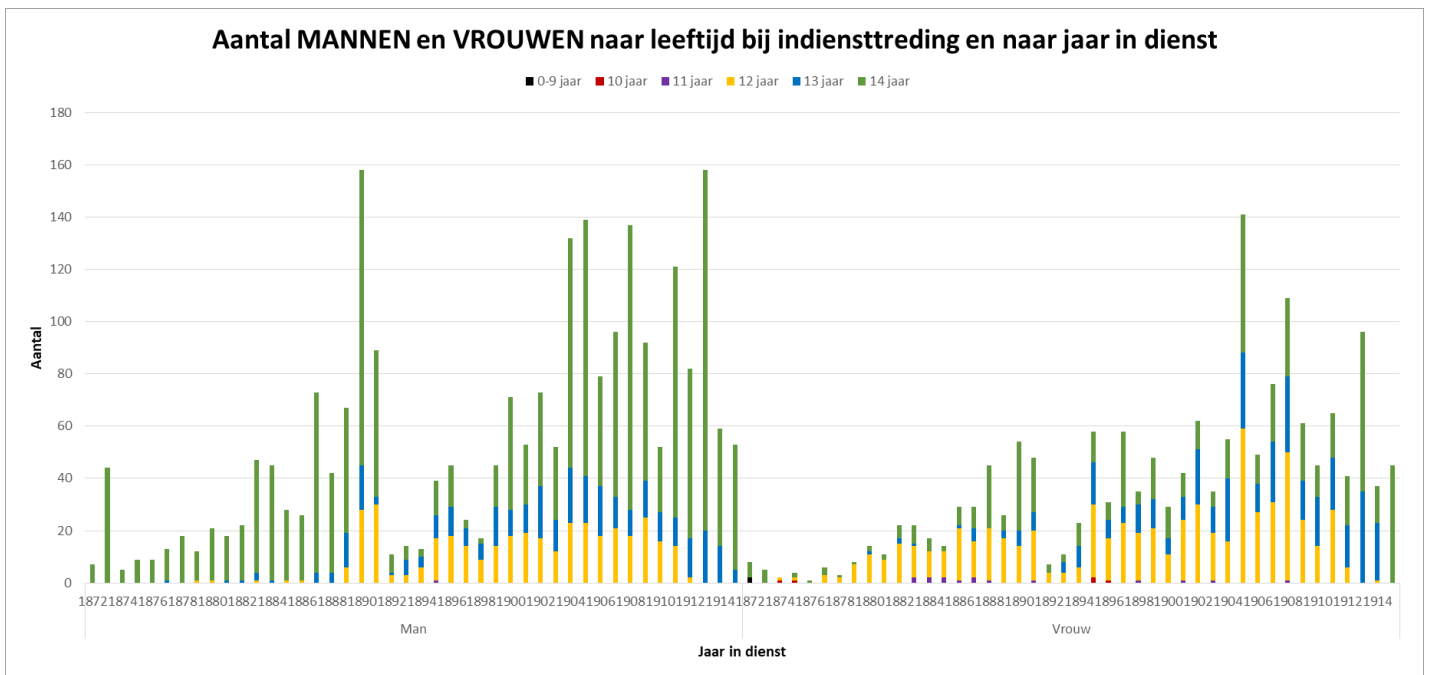
¹⁷⁵ Rijksoverheid, Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, ‘Geschiedenis’ <<https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-onderwijs-cultuur-en-wetenschap/organisatie/geschiedenis>> [geraadpleegd op: 16-05-2018].

¹⁷⁶ Smit, *De Leidse fabriekskinderen*, 16.

¹⁷⁷ Het woord in dienst treden wordt doorgaans op allerlei verschillende manieren geschreven. In dit onderzoek is de schrijfwijze aangehouden waarbij de werkwoordcombinatie van indiensttreding in drie losse woorden geschreven wordt waarbij indiensttreding aan elkaar geschreven wordt maar in dienst treden in drie losse woorden. De correcte schrijfwijze volgens het genootschap Onze Taal: Genootschap Onze Taal ‘Taaladvies’ (versie 8 november 2016) <<https://onzetaal.nl/taaladvies/inachtneming-in-acht-neming>> [geraadpleegd op: 15-05-2018].

¹⁷⁸ Zie bijlage 1 voor een vergroting van de grafiek.

Grafiek 1:¹⁷⁹

In de bovenstaande grafiek (1) is doorgerekend hoe de leeftijd van de aangenomen mannen en vrouwen tot en met veertien jaar zich ontwikkeld heeft tussen 1872 en 1914. Dit overzicht laat ten aanzien van de jeugdige werknemers bij Stork een interessante ontwikkeling zien die niet overeenstemt met de literatuur die tot nu toe geschreven is over de Nederlandse textielindustrie. Hierin werd namelijk standaard gesteld dat kinderarbeid en de industriële revolutie hand in hand gingen. Een conclusie die gebaseerd was op het feit dat de onderzoekers een toename van het aantal werkende kinderen constateerden in de eerste fase van de industrialisatie (tot en met het jaar 1880).¹⁸⁰ De grafiek laat zien dat dit niet overeenkomt met de gegevens van Stork vanaf 1872. Het aandeel werkende kinderen was tot en met het jaar 1880 juist het laagst binnen de onderzochte periode.

Dit resultaat sluit aan bij de tegengestelde nieuwe visie en wordt aangehangen door moderne historici sinds 2003: met de intrede van de industrialisatie kwam er geleidelijk aan een einde aan de massale inzet van kinderen in fabrieken.¹⁸¹ Voor deze hernieuwde visie zijn twee argumenten leidend. Ten eerste het feit dat de introductie van een nieuwe generatie machines binnen de textiel vanaf 1870, de hulp van kinderen minder urgent maakte omdat draadbreek nu

¹⁷⁹ Let op: bij de hierna volgende grafieken is bewust niet consequent vastgehouden aan eenzelfde kleurcode per leeftijd. Als gevolg bestaat er afwisseling tussen de weergegeven kleuren in de grafieken (leeftijd 14 jaar wordt niet telkens met groen aangegeven). Dit om te voorkomen dat de grafieken snel worden overgekeken.

¹⁸⁰ Cor Smit, 'Kinderarbeid in Nederland 1800-1914: industriële arbeid verdween niet door modernisering', <<http://www.onvoltooidverleden.nl/index.php?id=201>> [geraadpleegd op: 01-06-2018].

¹⁸¹ Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 34.

minder voorkwam. Ten tweede speelde de mentaliteitsverandering bij ondernemers tijdens de industriële revolutie een belangrijke rol. Kinderen vanaf 14 jaar werden nu door de ondernemers gezien als minder speelziek en oplettender en als gevolg daarvan waardevoller binnen de fabriek dan jongere kinderen.¹⁸² De fabriek van Stork werd opgericht in de beginjaren van de industriële revolutie in Twente en werkte vanaf het begin met de nieuwe generatie machines. Het feit dat bij hem geen grote aantallen kinderen werkten lijkt de stelling van moderne historici te bevestigen. De gegevens geven hiermee een eerste indicatie van de uitzonderlijke sociale positie die de Twentse ondernemer Stork binnen de textielindustrie innam.

Daarnaast bestaat er sinds 2003 discussie over de werkzaamheden die de kinderen in fabrieken en werkplaatsen verrichtten. Brugmans stelde in 1925 al dat zware arbeid uitgevoerd door jonge kinderen in Nederland een uitzondering was maar gaf hiervoor geen concrete bewijzen. Schenkeveld toonde met haar onderzoek naar de werking van de proto-industrie aan dat in vergelijking, de arbeidstaken van de kinderen niet ineens zwaarder werden na de invoering van de stoommachine. Volgens haar was hierbij vooral sprake van een voortzetting van het oude patroon. Al vanaf de achttiende eeuw werkten hele gezinnen in Twente als een soort mini-fabriekje voor de huisnijverheid. De man weefde, de vrouw had de leiding over het spinnen en de kinderen werden bij allerlei kleinere werkzaamheden ingeschakeld.¹⁸³ Daarnaast stelde Schenkeveld dat kinderen in de fabrieken nog voornamelijk het ouderwetse werk bleven doen, werk dat de techniek nog niet over had kunnen nemen.¹⁸⁴ Het feit dat de kinderen nu ook lange dagen maakten in fabriekshallen noemde zij wel als nieuwe en kwalijke ontwikkeling. De sociologe en antropologe Ali de Regt sloot zich hierin bij Schenkeveld aan. Zij stelde eveneens dat de kinderen in de fabrieken voornamelijk dienden ter ondersteuning van de eigen ouders, bijvoorbeeld als loopjongen.¹⁸⁵

In het vervolg van dit onderzoek zullen de gegevens uit de bovenstaande grafiek (1), per doorgevoerde wet omtrent kinderarbeid in Nederland nader bestudeerd worden om inzicht te krijgen in het aandeel in dienst genomen kinderen en jeugdigen bij Stork.

De invoering van de Kinderwet van Van Houten in 1874

In de negentiende eeuw was kinderarbeid nog een normaal verschijnsel in Nederland. Door de intrede van de industriële revolutie werd het werk van kinderen in fabrieken steeds meer als negatief

---

¹⁸² Niet enkel in Nederland overheerst tegenwoordig deze visie, ook in het buitenland zoals bevestigd door; Hindman, *The world of child labor*, 21. Hierbij dient wel vermeld te worden dat niet iedere historicus het hiermee eens is. De historicus Smit blijft, voornamelijk gebaseerd op zijn eigen onderzoek naar het aandeel werkende kinderen in de Leidse textielindustrie tijdens de industriële revolutie, vasthouden aan de visie dat tijdens de revolutie kinderarbeid nog altijd veelvuldig voorkwam. In: Smit, 'Kinderarbeid in Nederland'.

¹⁸³ Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 28.

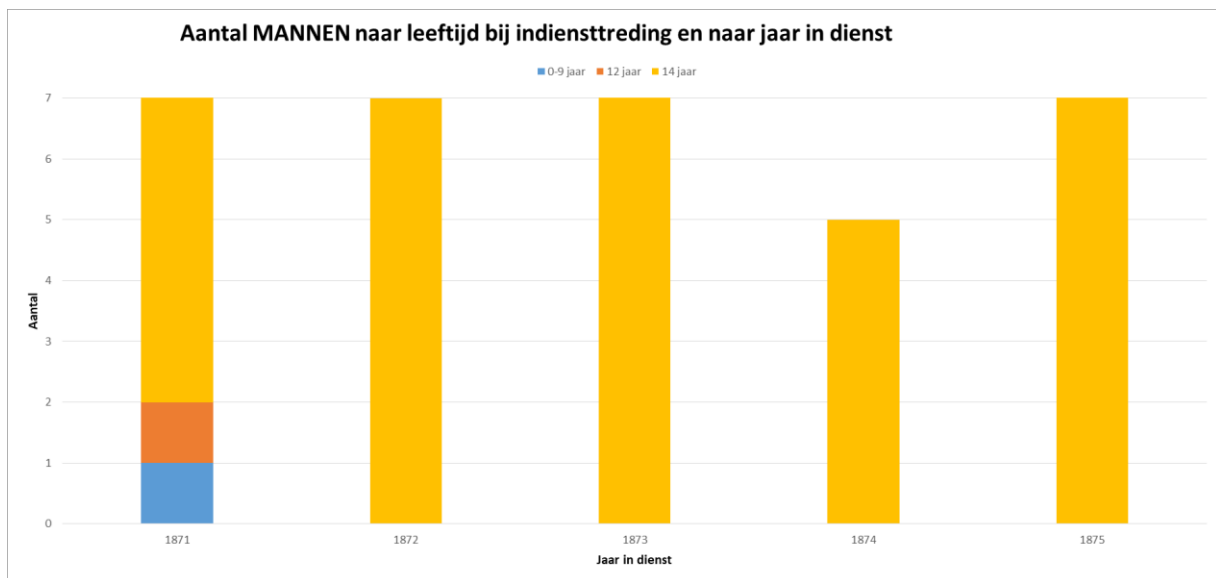
¹⁸⁴ *Ibidem*, 31.

¹⁸⁵ De Regt, 'Opvoeding van arbeiderskinderen', 156.

ervaren. Door toenemende publieke druk kon ook de liberale regering, die voorstander was van een vrije economie en zich niet met de kwestie wilde bemoeien, zich niet meer afzijdig houden. In 1871 stelde de liberale staatsman Thorbecke aan Samuel van Houten voor om zelf het initiatief tot invoering van een kindernet te nemen.¹⁸⁶ Op 23 februari 1873 diende Van Houten het initiatiefvoorstel in. Na een lange behandeltijd werd de wet op 19 september 1874 uiteindelijk in zeer verkorte vorm aangenomen onder de officiële naam: ‘Wet houdende maatregelen tot het tegengaan van overmatigen arbeid en verwaarlozing’.¹⁸⁷ Bepaald werd dat kinderen jonger dan 12 jaar niet in fabrieken of werkplaatsen mochten werken.

In de onderstaande grafieken (2 en 3) is ingezoomd op het aantal aangenomen jongens en meisjes bij Stork zoals weergegeven in grafiek 1. Hieruit blijkt dat er in de periode van 1871 tot 1875 in totaal zeven kinderen van 12 jaar vóór 1874 aangenomen zijn in de fabriek:

Grafiek 2:

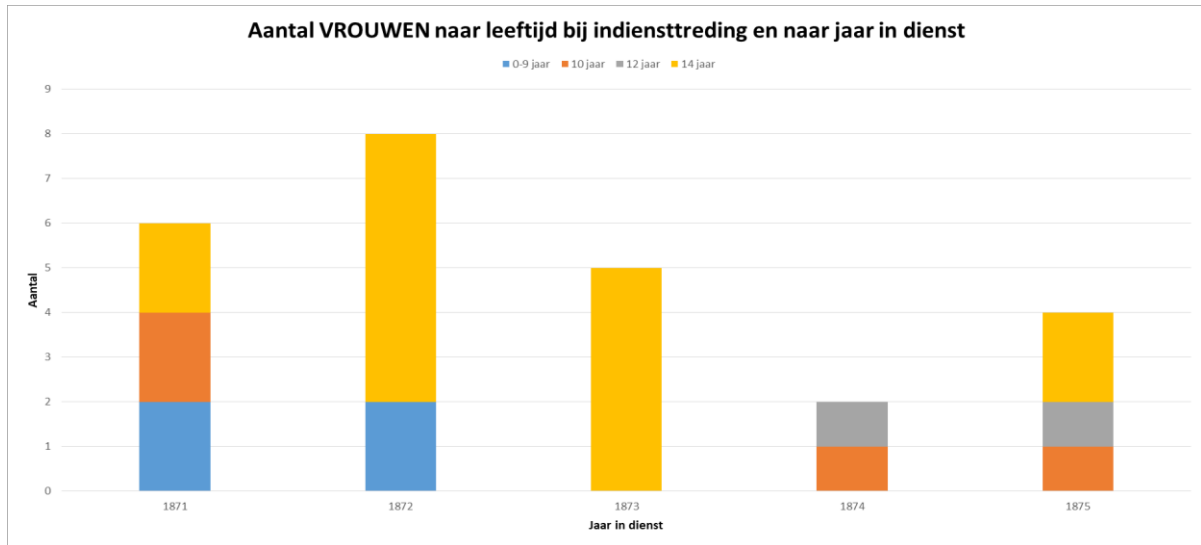

In het jaar 1871 werd er één jongen op achtjarige leeftijd aangenomen. De overige jongens die tussen 1871 en 1875 aangenomen zijn waren, op één jongen van 12 jaar oud na, allen 14 jaar of ouder. Bij de meisjes liggen deze aantallen op jonge leeftijd aangenomen kinderen vóór 1874 anders:

¹⁸⁶ Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland*, 245. Hierbij dient opgemerkt te worden dat Thorbecke principieel niet tegen een wet op kinderarbeid was maar aangaf dat de drijfkracht hierachter niet van hem uit kon gaan.

¹⁸⁷ Zie voor een overzicht van de ontwikkeling rondom het uiteindelijke tot stand komen van de wet: Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*.

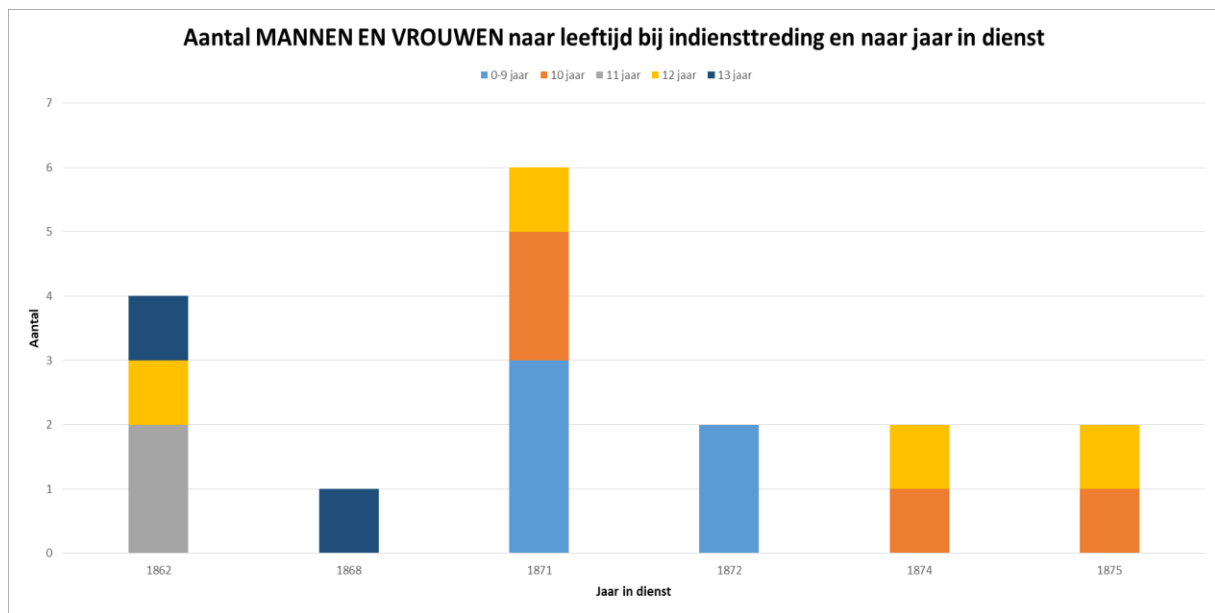
Grafiek 3:

In de grafiek (3) is terug te zien dat er voor 1874 in totaal vijf meisjes in de leeftijd tot en met tien jaar in de fabriek werkten. Overeenkomend met de jongens werd er in 1871 eveneens één vrouw op achtjarige leeftijd aangenomen. Tegengesteld aan de jongens echter werd er in hetzelfde jaar ook een meisje van negen jaar aangenomen. Twee meisjes werden daarnaast in 1871 aangenomen op tienjarige leeftijd. Vervolgens werd in zowel 1874 als 1875 enkel bij de vrouwen nog eenmaal een tienjarige aangenomen.

De stamboeken van de vrouwen en mannen bij Stork zijn vanaf het jaar 1862 bekend. Vanaf dat jaar kunnen de gegevens ervan dan ook naast elkaar gelegd worden waardoor de leeftijd van de aangenomen werknemers, voor ruim een decennium eerder dan de kindwet, bekeken kunnen worden. Een overzicht van het aantal aangenomen werknemers tot 14 jaar vanaf 1862 bij Stork geeft het volgende beeld:

Grafiek 4:

Wederom bevestigt bovenstaande grafiek (4) het beeld dat er van massale kinderarbeid in de weefgoederenfabriek van Stork geen sprake was. Vóór 1871 kwam arbeid verricht door kinderen onder de 11 jaar zelfs helemaal niet voor. De hiervoor genoemde kinderen die vanaf achtjarige leeftijd aangenomen werden in de fabriek waren dus op dat moment (1871) de jongst aangenomen kinderen sinds 1862.¹⁸⁸ Hiermee lijkt Stork de conclusie van moderne historici te ondersteunen doordat er vanaf het begin van de industriële revolutie (wat tevens samenvalt met de oprichting van de fabriek in 1852) maar weinig kinderen in het productieproces ingezet werden.

De invloed van de Arbeidswet van 1889

Over het algemeen heeft de kinderwet van Van Houten tegenwoordig echter een treurige reputatie.¹⁸⁹ Door een slechte controle op de naleving van de wet veranderde er over het algemeen in fabrieken in Nederland weinig. Het was hierom dat op 5 mei 1889 de Arbeidswet aangenomen werd. Dit keer werd er ter controle op de naleving ervan een arbeidsinspectie ingesteld.¹⁹⁰ Moderne historici zoals De Regt stelden vast dat juist door deze inspectie, kinderen jonger dan 12 jaar niet meer voorkwamen in fabrieken. Waar kinderen voor die tijd nog door hun ouders meegenomen werden naar de fabriek om hen te ondersteunen kwam dit na 1889 niet meer voor, stelde ze. Nadere

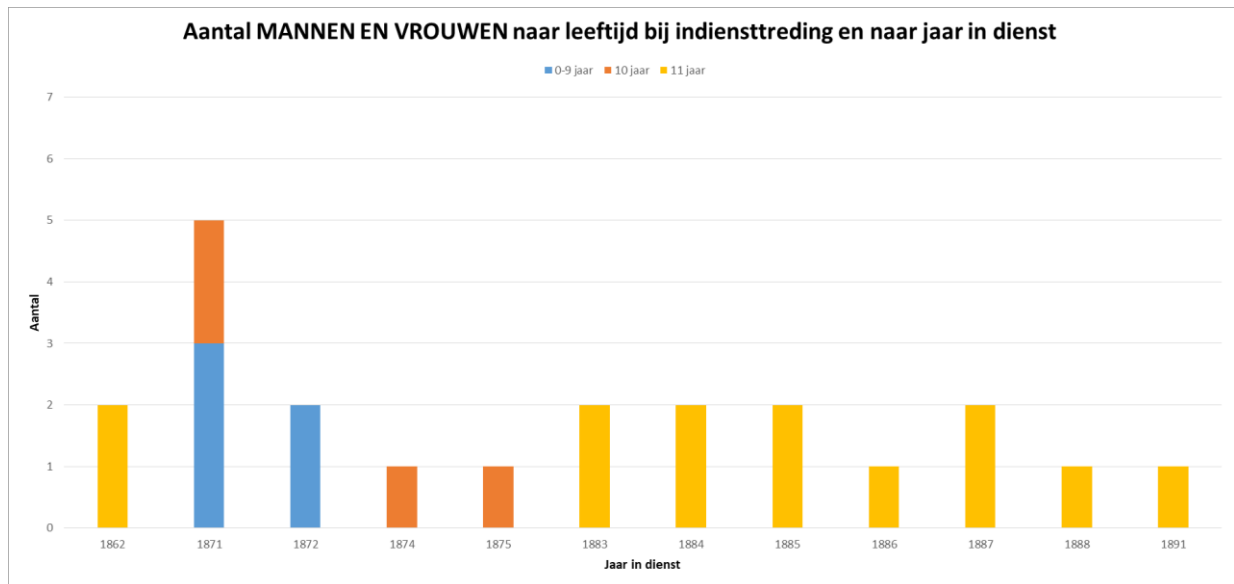
¹⁸⁸ Doordat de gegevens van de werknemers niet bekend zijn vanaf de oprichting van de fabriek in 1852 kan hier niet gesteld worden dat er sinds het bestaan van de fabriek nog niet eerder achtjarigen aangenomen waren.

¹⁸⁹ Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 71.

¹⁹⁰ De Regt, 'Opvoeding van arbeiderskinderen', 155. De Regt stelde dat deze dreiging met controle door de arbeidsinspectie al voldoende was om ervoor te zorgen dat fabrikanten de wet naleefden.

analyse van de aangenomen jeugdigen bij Stork laat zien dat dit argument van De Regt bij Stork echter geen opgeld vond:

Grafiek 5:

De bovenstaande grafiek (5) laat enkel het aantal kinderen tot en met 11 jaar zien die bij Stork zijn aangenomen van 1862 tot en met 1891. Hieruit blijkt ten eerste dat er in de jaren van 1883 tot en met 1891 geen kinderen van tien jaar of jonger zijn aangenomen bij Stork. Ten tweede laat de grafiek zien dat er in de jaren 1889 en 1890 ook geen 11-jarigen aangenomen zijn. In 1891 is er, terwijl de Arbeidswet al van kracht was, nog wel één persoon van 11 jaar aangenomen. Het betrof hier een meisje.

Het kan zijn dat er in het geval van het aangenomen meisje van 11 jaar in 1891 ondanks de stelling van De Regt, nog altijd sprake was van een kind dat haar ouders ondersteunde in de fabriek. Het kan echter ook zo zijn dat dit kind wel degelijk al haar eigen werkzaamheden in de fabriek had. Deze laatste mogelijkheid werd door Gertjan de Groot aangegeven als voornaamste taak van kinderen in fabrieken. Hij stelde, in navolging van Schenkeveld, dat er binnen de fabrieken voortgebouwd werd op de bestaande arbeidsverhoudingen ten tijde van de proto-industrie waarbij het gebruikelijk was dat de mannen hun eigen gezinsleden taken toebedeelden.¹⁹¹ In de fabrieken zou het hierdoor ook gebruikelijk zijn dat mannen hun eigen gezinsleden meebrachten naar de fabriek om ze hier als volwaardige arbeidskrachten aan het werk te zetten. De stamboeken geven hierover geen duidelijkheid. Doordat hierin enkel de voornaam, doopnamen en achternaam van de werknemers zijn bijgehouden op het moment van in dienst treden is het vandaag de dag niet meer te achterhalen welke personen onderdeel uitmaakten van hetzelfde gezin. Als gevolg hiervan dus ook

¹⁹¹ De Groot, *Fabricage van verschillen*, 24.

niet meer of het bij de jonge fabriekskinderen inderdaad ging om het ondersteunen van de eigen ouders. In dit geval bestaat er wel een primaire bron die hierop antwoord geeft. Charles Stork schreef in 1888 dat kinderen in de weefgoederenfabriek sinds 1870 eigenlijk niet meer in het bedrijf werkten. In plaats daarvan deden zij boodschappen en verrichtten zij andere losse werkzaamheden. Deze aantekeningen van Stork geven gedeeltelijk inzicht in de taken die kinderen en jeugdigen in de fabriek vervulden. Eruit blijkt in ieder geval dat zij niet daadwerkelijk op de werkvloer actief waren. Het laat echter ook nog vragen onbeantwoord. Zo is het niet duidelijk of met de kinderen zowel de jongens als de meisjes bedoeld werden. Daarnaast kan men zich afvragen wat er onder losse werkzaamheden verstaan werd.¹⁹²

Het is echter te kort door de bocht om op basis van bovenstaande gegevens te concluderen dat Stork inderdaad een sociaal werkgever was die het beste met zijn werknemers voorhad en daarom niet massaal jonge kinderen aannam in de fabriek. De gegevens uit de stamboeken van Stork zijn daarom ter controle ook bekeken voor twee andere sociale wetten ten aanzien van kinderarbeid in Nederland aan het begin van de twintigste eeuw. Het gaat hierbij om de Leerplichtwet van 1901 en de Arbeidswet van 1911.

De invloed van de Leerplichtwet van 1901

Met de Leerplichtwet werd bepaald dat kinderen in de leeftijd van zes tot twaalf jaar verplicht een school moesten bezoeken of thuis onderwijs moesten krijgen.¹⁹³ De wet werd een plicht genoemd, het verplichtte ouders om hun kind onderwijs te laten volgen.¹⁹⁴ Om hen hierin tegemoet te komen werd het onderwijs betaald uit belastinggelden waardoor het geen extra kostenpost voor de ouders met zich meebracht. Wel verloren de ouders de inkomsten uit de arbeid van hun kinderen. Voor kinderen die moesten helpen tijdens de oogsttijd, in de huisindustrie of in het huishouden maakte de wet nog altijd uitzonderingen.¹⁹⁵ Om een beeld te krijgen van de invloed van de Leerplichtwet bij Stork is het van belang niet enkel naar het jaar 1901 te kijken. Om deze reden is ervoor gekozen vijf jaar voor de wet evenals vijf jaar na de wet de leeftijd van de aangenomen kinderen te bekijken. Een

---

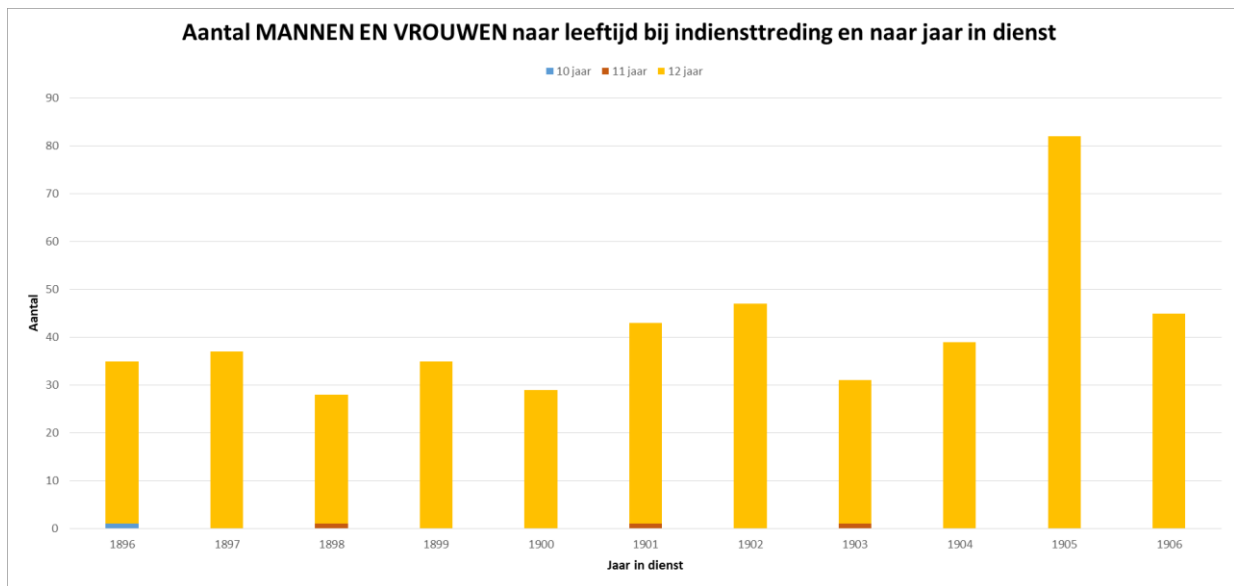
¹⁹² Onder losse werkzaamheden in een textiel fabriek worden doorgaans het verrichten van kleine klusjes verstaan zoals 'aanlegger' of 'aanlasser' van katoen aan de machines, als 'opsteker' bij het verwisselen van klossen of als 'draadjesmaker' bij het repareren van gebroken draadjes. In: Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 33. De arbeidsenquête uit 1890 gaf gedeeltelijk antwoord op deze vraag. Erin werd een jongen vermeld die als opsteker werkzaam was in de fabriek. In: NL-HaNA, Staatscie. Arbeidsenquête, 2.09.38, inv.nr. 30-34, 479.

¹⁹³ Rijksoverheid, Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 'Geschiedenis' <<https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-onderwijs-cultuur-en-wetenschap/organisatie/geschiedenis>> [geraadpleegd op: 08-06-2018].

¹⁹⁴ Cor Huizer, *Slavernij is economische noodzaak* (Helmond, 2004), 147. De overheid stelde de leerplicht dan ook niet in uit naastenliefde, door ontwikkelingen in de techniek ontstond er een grotere vraag naar beter opgeleide arbeiders. In: H. W. Lintsen, *Geschiedenis van de techniek in Nederland: de wording van een moderne samenleving 1800-1890 deel 6* (Zutphen, 1995), 140.

¹⁹⁵ De Regt, 'Opvoeding van arbeiderskinderen', 155.

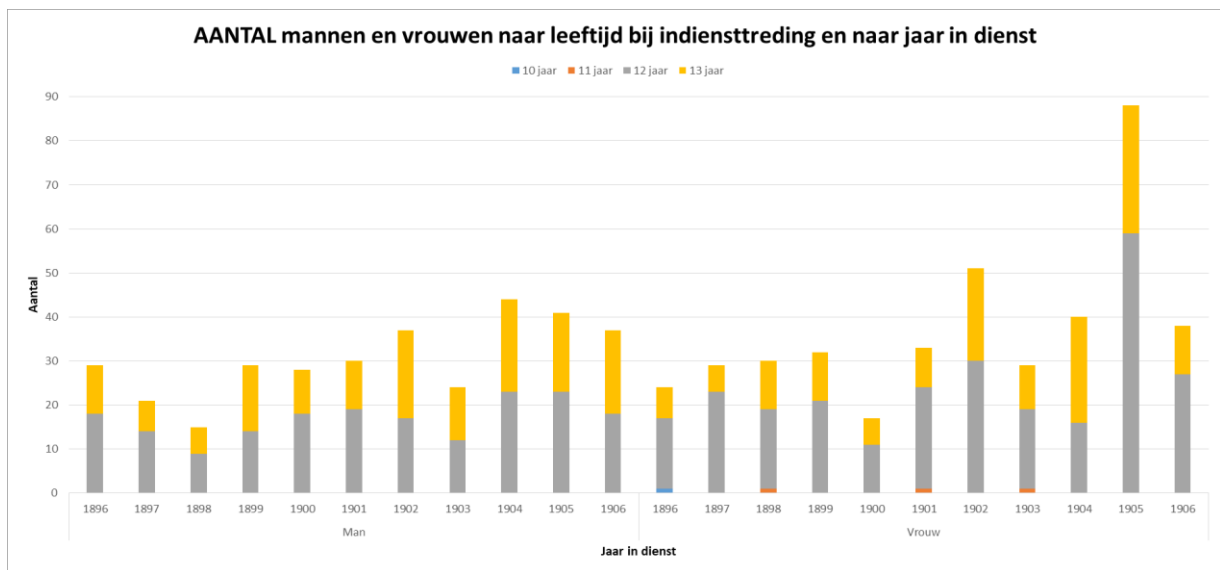
overzicht van deze gegevens van 1896 tot en met 1906 levert voor de jongens en de meisjes het volgende beeld ten aanzien van de aangenomen kinderen op:

Grafiek 6:

Bovenstaande grafiek (6) laat zien dat er op een enkele werknemer na, vooral 12-jarigen werden aangenomen in de periode van 1896 tot 1906. In 1896 is er nog één meisje van tien jaar aangenomen in de fabriek. Bij de 11-jarige werknemers die in 1898, 1901 en 1903 zijn aangenomen gaat het eveneens om meisjes. Over het algemeen valt het op dat in alle opgenomen jaren vooral de 12-jarigen er bovenuit steken. Hieruit zou de conclusie getrokken kunnen worden dat ook de Leerplichtwet geen doorwerking had bij Stork doordat jaren voor de doorvoering van de wet er al bijna geen kinderen van onder de 12 jaar aangenomen werden. Dit ligt met name ten aanzien van de jongens echter genuanceerder. In de volgende grafiek (7) wordt een nadere analyse gegeven van het aantal werkende jongens en meisjes tot 13 jaar tussen 1896 en 1906. Voor het overzicht zijn hierbij de gegevens van de jongens opgenomen aan de linkerkant van de grafiek, de gegevens van de meisjes staan aan de rechterkant:

Grafiek 7:

Allereerst is het bij de jongens opvallend dat er vanaf 1896 enkel nog 12- en 13-jarigen aangenomen zijn. De reden hiervoor ligt in het feit dat Stork vanaf 1860 een eigen fabrieksschool voor jongens kende.¹⁹⁶ Tot het 12^e jaar kregen jongens hier basisonderwijs in lezen en schrijven. Vanaf het 11^e jaar werd dit aangevuld met het werken in de ‘jongenstuinen’.¹⁹⁷ Vanaf het 12^e jaar begon de periode van aspirant-medewerker waarbij de leerlingen werden opgenomen in een zogenoemd leerlingenstelsel: afwisselend twee weken aan het werk in de werkplaats en een week naar school. Door middel van dit roulatiesysteem raakten de leerlingen zo bekend met alle processen en disciplines van de fabriek.¹⁹⁸ Dit laatste verklaart de hoge aantallen aangenomen 12-jarigen. De sociale fabrikant Stork betaalde de leerlingen vanaf 12-jarige leeftijd loon.¹⁹⁹ Hierdoor komt het dat leerlingen die al wel langer door het volgen van onderwijs aan de fabriek verbonden waren, pas op 12-jarige leeftijd ook

¹⁹⁶ Stork en Stork, *Stork in zijn leven en werken geschetst*, 63. De historicus Brugmans merkte in dit verband op dat Stork niet de eerste was die een instelling van dien aard in Nederland invoerde en wees er hierbij op dat Enschede, in de directe omgeving van Hengelo, al eerder een fabrieksschool kende. Dit klopt echter niet. De fabrieksschool van Enschede, vergelijkbaar met de fabrieksschool in Hengelo kwam, naar het voorbeeld van buurstad Hengelo, zes jaar later tot stand. Op 17 oktober 1866 opende deze zijn deuren in Enschede. In: Nijhof, *Kunst, katoen en kastelen*, 22.

¹⁹⁷ Dorsthorst - de Muij, Frédérique te, ‘De geschiedenis van Stork in beeld’ <https://www.historischcentrumoverijssel.nl/files/de_geschiedenis_van_stork_in_beeld_-_van_staalkaart_tot_familie-album_van_productie_tot_sociaal_leven.pdf> [geraadpleegd op: 16-05-2018]. Het ging hierbij om moestuinen die door de fabrieksbaas Stork aangekocht waren met als doel de toekomstige arbeiders alvast te laten wennen aan het werken onder een baas. Twee wekelijks werkten de 11-jarige jongens onder toezicht van een meester in de tuinen.

¹⁹⁸ Ellen van Slagmaat, *Hengelo toen en nu* (Hulst, 1993), 35.

¹⁹⁹ Van Slagmaat, *Hengelo toen en nu*, 35; Muntendam voegde hieraan toe dat de jeugdigen bij Stork inderdaad loon ontvingen maar dat dit uitbetaald werd aan de volwassene bij wie ze in de fabriek meeliepen om het vak te leren. In: Muntendam, ‘Loon naar werken’, 46. Een gegeven dat ook bevestigd werd door Schenkeveld in: Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 32.

daadwerkelijk werden ingeschreven als werknemer bij Stork.²⁰⁰ Aan het volgen van onderwijs hechtte Stork veel belang. Tot en met het 16^e jaar waren personen die zich bij zijn fabriek aanmeldten voor werk, verplicht om een bewijs van toelating te overhandigen waarin werd verklaard dat ze basisonderwijs genoten hadden en een afrondend examen hierbij met goed gevolg hadden afgelegd.²⁰¹

Voor de meisjes lag de situatie anders, voor hen volgde pas in 1929 een aparte school, de C.T. Storkschoon. Een huishoudschool waar ze leerden knippen, naaien, koken en het verzorgen van kinderen.²⁰² Aan de hand van de grafiek (7) is echter vast te stellen dat er tussen 1896 en 1906 verhoudingsgewijs meer meisjes aangenomen werden dan jongens in de leeftijd van 12 en 13 jaar. Bij de meisjes is hierbij tevens een duidelijke piek te zien in het jaar 1905. Een mogelijke reden voor deze stijging van het aantal aangenomen meisjes werd gegeven door de psycholoog Jos van der Lans en de socioloog Herman Vuijsje. Volgens Van der Lans en Vuijsje ontdekten meisjes aan het begin van de twintigste eeuw dat het fabriekswerk dan wel niet beschaafd werd gevonden maar wel een degelijk loon opleverde en regelmatige arbeidstijden bood.²⁰³ Fabrieksbazen zagen de meisjes daarnaast ook graag komen. De jongens werden over het algemeen te lomp en ongeduldig geacht voor het precisiewerk van de weefgoederenfabriek. Aan de hand van dit laatste punt zou ook de aanwezigheid van één tienjarige en drie 11-jarige meisjes in de periode van 1896 tot en met 1903 verklaard kunnen worden, de textielindustrie maakte graag gebruik van het precisiewerk uitgevoerd

---

²⁰⁰ Hierbij dient opgemerkt te worden dat de kinderen die op jongere leeftijd al werkten in de fabriek eveneens loon kregen maar dit werd uitbetaald aan de volwassene bij wie ze in de fabriek meeliepen (meestal de eigen ouders). Ondanks dat de kinderen onder werktijd onderwijs volgden aan de fabrieksschool, kregen ze bij Stork wel alle uren dat ze in de fabriek waren, uitbetaald. Vanaf 12-jarige leeftijd ontvingen de arbeiders bij Stork zelf het loon. In: NL-HaNA, Staatscie. Arbeidsenquête, 2.09.38, inv.nr. 30-34, 456-457.

²⁰¹ Te Dorsthorst, 'De geschiedenis van Stork in beeld'. In de arbeidsenquête van 1889 werd een verdere toelichting op dit toelatingsexamen gegeven door het 39-jarige hoofd van de fabrieksschool te Hengelo, Christiaan Biese: Alleen leerlingen uit de hoogste klassen (vanaf 12 jaar) van de basisscholen in Hengelo kwamen in aanmerking voor dit examen. Enkel jeugdigen die al 13 jaar waren maar 'te achterlijk' voor het behalen van de hoogste klassen mochten eveneens op voor het examen. De examencommissie bestond uit de fabrikanten van Stork zelf. De kinderen legden examen af in lezen door een kort stukje voor te lezen en te vertellen waar de tekst over ging. In schrijven door een dictee dat een meester voorlas, na afloop vanuit het geheugen op te schrijven. In rekenen door enkele sommen uit het hoofd te berekenen. Daarnaast werden er enkele aardrijkskundige en geschiedkundige vragen gesteld. Met het examen konden per vak tien punten behaald worden waarbij vijf in totaal voldoende was om toegelaten te worden. Schoot het kind in een bepaald vak tekort, dan moest hiervoor in de plaats in een ander vak het dubbele aantal punten behaald worden. Volgens het hoofd van de school hielp het examen aanzienlijk om schoolverzuim in Hengelo tegen te gaan: 'Wij hebben hier bijna geen schoolverzuim meer'. In: NL-HaNA, Staatscie. Arbeidsenquête, 2.09.38, inv.nr. 30-34, 470-472.

²⁰² Te Dorsthorst, 'De geschiedenis van Stork in beeld'. Het toelatingsexamen voor de fabriek bestond bij de meisjes dan ook uit het maken van een klein handwerkje. In: NL-HaNA, Staatscie. Arbeidsenquête, 2.09.38, inv.nr. 30-34, 471.

²⁰³ Jos van der Lans en Herman Vuijsje, *Lage lonen, hoge sprongen: Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 2003), 146. Met name de regelmatige arbeidstijden maakte het voor de meisjes eenvoudiger om het fabriekswerk te combineren met huishoudelijke taken stellen de auteurs.

door de kleine handjes van de jonge meisjes.²⁰⁴

De Groot gaf een geheel andere verklaring voor de in verhouding hoge aanname van meisjes in de fabriek. Door het gebruik van de arbeidsbesparende machines gingen de fabrieksbazen op zoek naar goedkopere arbeiders. De vrouwen waren ongeschoold en daarom goedkoper om aan te nemen dan mannen. De machines vereisten niet langer vakkennis of grote lichamelijke inspanningen waardoor ook de vrouwen deze konden bedienen. Het gegeven dat de vrouwen bij Stork ook voornamelijk ongeschoold waren is terug te zien in het feit dat op de fabrieksschool enkel jongens een vakopleiding kregen. De meisjes werden op de school voorbereid op het toekomstige leven als huisvrouw. Dit zou ook een verklaring kunnen zijn voor het relatief grote aantal jonge meisjes die werd aangenomen. Gemiddeld trouwden meisjes in deze periode op 25-jarige leeftijd waarbij ze, zoals gebruikelijk in die tijd, ontslag namen om zich toe te leggen op het huishouden. De leeftijd van aan het werk gaan lag hierdoor voor de meisjes al op jonge leeftijd.²⁰⁵

In de bovenstaande bespreking is een beeld gegeven van de uitwerking van de sociale maatregelen ten aanzien van kinderen en jeugdigen bij Stork. Hieruit komt voornamelijk het beeld naar voren dat Stork in tijden dat de kwalijke kinderarbeid nog massaal voorkwam, als een vader voor zijn jonge arbeiders opkwam. Een beeld dat volgens Brugmans vraagt om nuancering. Zo stelde hij dat de oprichting van de fabrieksschool dan wel overkomt als een grote sociale stap vanuit de fabrikant naar zijn jonge arbeiders toe maar dat eigenbelang hierbij zeker een rol speelde.²⁰⁶ In dit verband wees hij op het feit dat de fabrieksschool opgericht werd met het doel om toekomstige bekwame fabrieksarbeiders te verkrijgen. Brugmans haalde in dit verband de inhoud van het onderwijs aan die volgens hem niet overschat moest worden. Doordat het onderwijs plaatsvond voor of na het 14-uur lang verrichten van klusjes in de fabriek, zal hiervoor volgens Brugmans weinig tijd en energie over zijn gebleven.²⁰⁷

Ten aanzien van het onderwijs stelde Stork inderdaad dat er geen enkele industrieschool in de omgeving van Hengelo aanwezig was, wat hij kwalijk vond voor de toekomst van vakmensen zoals hijzelf.²⁰⁸ Tevens verweet hij het de jongeren dat het hen aan lust en ijver ontbrak om zich tot het vak te bekwamen.²⁰⁹ Ook hijzelf voelde zich in eerste instantie niet tot het vakgebied aangetrokken. Toen

---

²⁰⁴ De Groot, *Fabricage van verschillen*, 25.

²⁰⁵ F.W.A. van Poppel, 'Trouwen in Nederland: een historisch-demografische studie van de 19^e en vroeg 20^e eeuw', (Wageningen, 1992), 20.

²⁰⁶ Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland*, 173.

²⁰⁷ Met name in de Twentse textielindustrie kwamen lange werkdagen voor. In: Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland*, 108, 173. Door dit gegeven kwam Brugmans aan het eind van zijn werk tot de conclusie dat kinderen tijdens de industriële revolutie het slechtst af waren. Hij stelde dat er tijdens de periode van de huisindustrie vaak nog wel gelegenheid was tot schoolbezoek. Net als in de periode van het kleinbedrijf waarbij de baas zijn jonge arbeiders in de middag vrij gaf om op tijd naar de avondschool te kunnen gaan.

²⁰⁸ Stork, *De Twentsche katoenijverheid*, 52.

²⁰⁹ *Ibidem*, 52.

zijn vader hem op 13-jarige leeftijd echter meenam naar het nijvere stadje Enschede, was het ideaal in hem gewekt om de wevers uit hun armoedige woningen te verlossen.²¹⁰ Deze persoonlijke ervaring van Stork maakt het aannemelijk dat hij het zich aantrok om de Hengelose jeugd binnen zijn fabriek bekend te maken en te enthousiasmeren voor een toekomstig beroep als industrieel. De achterliggende gedachte van Stork hierbij kan dus wel degelijk gezien worden als eigenbelang: voortzetting van het vak. Ten aanzien van de inhoud van het onderwijs valt dit inzicht van Brugmans echter te bediscussiëren. Overgeleverde gegevens omtrent de inhoud van de schooltijden nuanceren dit beeld. Zo is het bekend dat kinderen die bij Stork in dienst kwamen, verplicht waren tot het volgen van aanvullend onderwijs. In de eerste twee klassen bestond dit onderwijs uit acht lessen per week, in de laatste twee klassen uit vijf lessen per week.²¹¹ Het onderricht vond gedurende de werktijd in de fabriek plaats.²¹² De bepaling van de lessen is opgenomen in het personeelsbeleid van Stork waardoor het aannemelijk is dat deze onderwijstijden ook aangehouden werden binnen de fabriek.²¹³ Bij Stork lijkt dan ook eerder sprake te zijn geweest van een win-win situatie dan van eigenbelang. De vakopleiding bij Stork zorgde namelijk voor het opleiden van vakbekwame werknemers wat niet enkel de winst van het bedrijf ten goede kwam maar ook de arbeiders.

Ten aanzien van de waarde die Stork in de meisjes zag lijkt het punt van Brugmans echter wel sterk overeen te komen. Het voorgenoemde belang dat Stork aan het onderwijs hechtte betrof namelijk enkel het jongensonderwijs. Hierin zag hij de toekomst voor het bedrijf en hierin wilde hij dan ook investeren door al vanaf 1860 een fabrieksschool op te richten. Eenzelfde initiatief voor de meisjes liet hierna nog decennia lang op zich wachten. Hierin zou een motief voor het eigenbelang van Stork gevonden kunnen worden. Wanneer de meisjes binnen de fabriek, op kosten van Stork, door zouden leren zou zich dit uiteindelijk niet terugbetalen want vrouwen zouden geen toekomstige fabrikanten worden. Daarnaast was Stork door het niet verzorgen van onderwijs aan meisjes, voor lange tijd verzekerd van een goedkope stroom arbeidsters. Juist het feit dat de meisjes geen onderwijs hadden genoten maakte hen tot goedkope werknemers voor de fabrikant.²¹⁴ Tevens was het voor Stork veel interessanter wanneer meisjes al op jonge leeftijd de fabriek verlieten om een eigen gezin te stichten. Niet enkel zou haar man dan voor het gezinsinkomen in de fabriek blijven werken, ook was er dan een grotere kans op toekomstige arbeiders voor Stork wanneer het gezin aangevuld werd met kinderen.

---

²¹⁰ Stork en Stork, *Stork in zijn leven en werken geschetst*, 12. Letterlijk zei Stork hierover: 'Het ideaal voor ogen gaf mij de moed'.

²¹¹ NL-HaNA, Staatscie. Arbeidsenquête, 2.09.38, inv.nr. 30-34, 473.

²¹² NL-HaNA, Staatscie. Arbeidsenquête, 2.09.38, inv.nr. 30-34, 479.

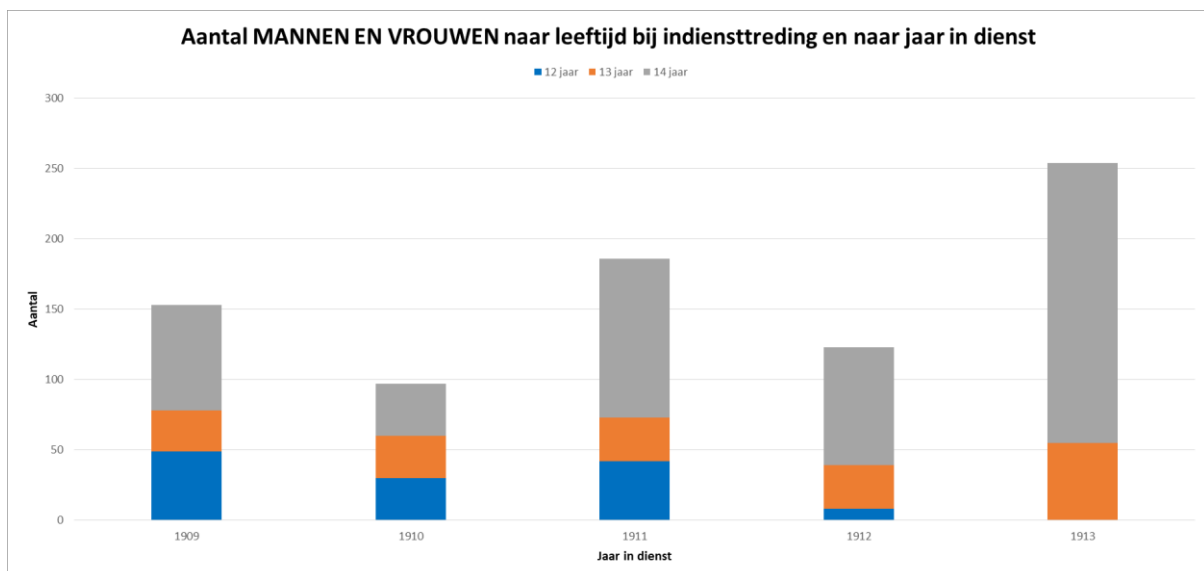
²¹³ NL-HaNA, Staatscie. Arbeidsenquête, 2.09.38, inv.nr. 30-34, 470-473; Muntendam, 'Loon naar werken', 46.

²¹⁴ De Groot, *Fabricage van verschillen*, 32.

De invloed van de Arbeidswet van 1911

Om kinderarbeid nog verder in te dammen werd op 5 mei 1911 een Arbeidswet ingevoerd. De minimumleeftijd voor arbeid werd door middel van deze wet verhoogd tot 13 jaar waarmee het voortaan ook voor 12-jarigen niet meer toegestaan was om in fabrieken te werken. Daarnaast kwamen er voor kinderen van 13 tot en met 17 jaar beschermende maatregelen.²¹⁵ Cor Smit stelde dat bij de Leerplichtwet in 1901 de facto de minimumleeftijd al was verhoogd tot 13 jaar maar dat bij de Arbeidswet van 1911 deze maatregel pas officieel verwerkt werd.²¹⁶ Voor dit onderzoek is het dan ook interessant om te bekijken wat de leeftijden van de aangenomen werknemers bij Stork waren ten tijde van de Arbeidswet van 1911. Een overzicht van het aantal aangenomen kinderen en jeugdigen bij Stork in de periode van 1909 tot 1913 laat het volgende beeld zien:

Grafiek 8:

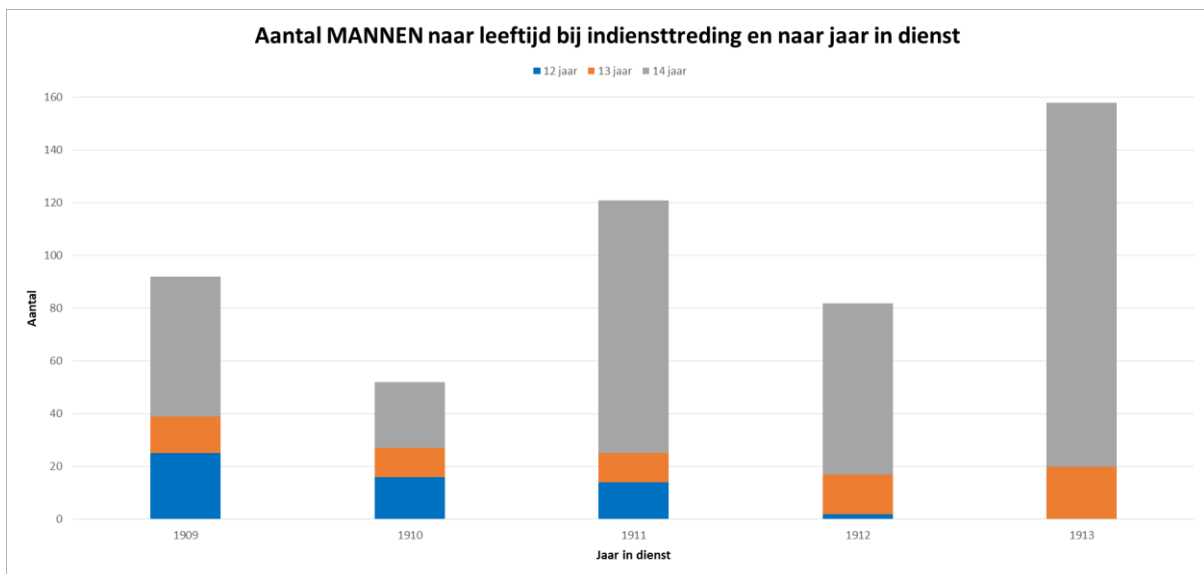
De grafiek (8) laat duidelijk zien dat er twee jaar voor de daadwerkelijke toepassing van de minimumleeftijd van 13 jaar nog sprake was van een groot aantal aangenomen kinderen van 12 jaar, 49 in 1909 en 30 in 1910. In 1911 bleek dit eveneens nog het geval. In dit jaar werden er in totaal nog 42 jeugdigen aangenomen. Een opvallend detail is dat de grafiek (8) laat zien dat in de twee jaar na doorvoering van de wet, het aantal aangenomen 12-jarigen drastisch terugliep. In 1913 is er geen enkele 12-jarige meer aangenomen in de fabriek. Het eerder getoonde totaaloverzicht (grafiek 1) van de aangenomen personen laat zien dat één vrouw in 1914 de laatste was die nog op 12-jarige leeftijd werd aangenomen.

²¹⁵ Smit, *De Leidse fabriekskinderen*, 16.

²¹⁶ *Ibidem*, 18.

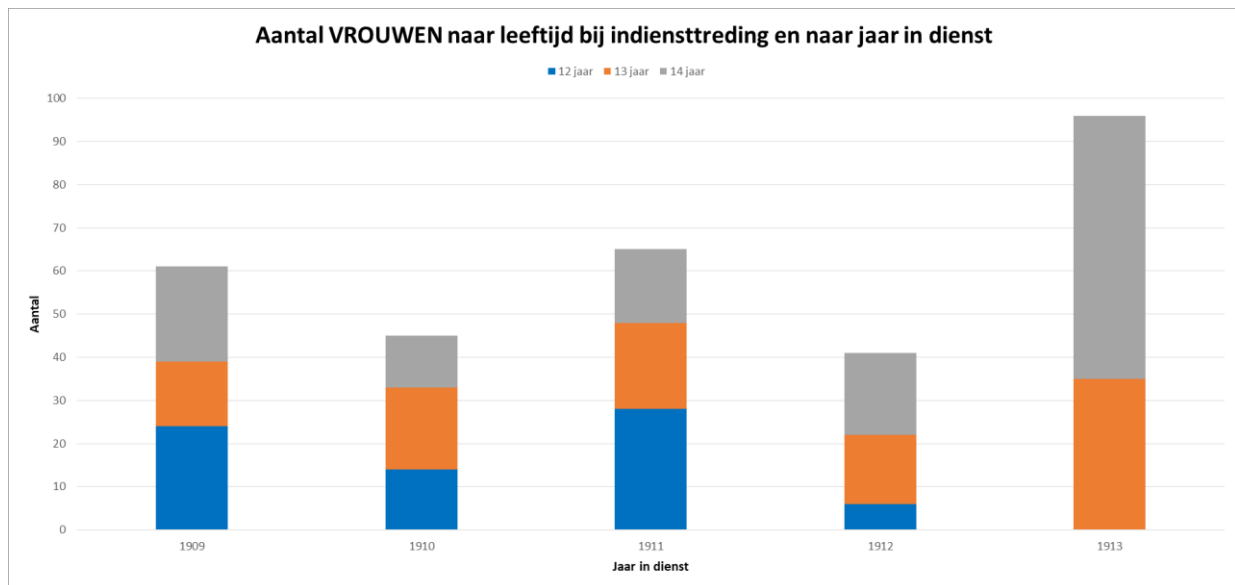
Een reden voor het grote aantal jonge werknemers dat aangenomen is zou kunnen zijn dat er in deze tijd dubbel zoveel jeugdigen aangenomen werden doordat ze vanwege het volgen van onderwijs maar half zoveel werk in de fabriek konden verrichten. Om hetzelfde werk gedaan te krijgen zouden dan dubbel zoveel personen aangenomen moeten worden. Wanneer dit het geval zou zijn zouden echter de aantallen bij de aangenomen vrouwen logischerwijs lager moeten liggen doordat zij tot 1929 nog geen onderwijs konden volgen bij de fabrieksschool. Een nadere analyse van de aangenomen mannen en vrouwen laat hierover het volgende zien:

Grafiek 9:

Tot het jaar 1911 is er bij de jongens een geleidelijke afname van het aantal 12-jarigen terug te zien. Lag dit getal in 1909 nog op 25 jongens, in 1911 was dit aantal teruggelopen tot in totaal 14. In 1912 was dit aantal al teruggelopen tot nog slechts 2 jongens en in 1913 zijn er geen 12-jarigen meer aangenomen. De aanname van het aantal 13-jarigen vertoont over de weergegeven jaren een grote stabiliteit van tussen de 14 en 20 personen. In 1911 zijn er de minste 13-jarigen aangenomen, 11 totaal, het merendeel was 14 jaar of ouder. In 1911 zijn er in totaal 96 14-jarigen aangenomen. Eenzelfde overzicht waarin enkel de vrouwen zijn meegenomen geeft het volgende overzicht:

Grafiek 10:

In vergelijking tot de mannen (grafiek 10) komt de aanname van het aantal aangenomen 12-jarigen overeen. Maar in 1911 wordt hierin een groter verschil zichtbaar. Werden hier bij de jongens in dit jaar maar 14 personen aangenomen, bij de meisjes was dit het dubbele aantal namelijk 28. Echter is ook bij de meisjes sprake van een sterke afname van het aantal aangenomen 12-jarigen vanaf 1912. In dit jaar werden er nog maar 6 aangenomen en in 1913, net als bij de jongens, geen. Bij de meisjes is de aanname van het aantal 13-jarigen net zo stabiel te noemen als bij de jongens. Enkel in het jaar 1913 worden er in verhouding meerdere 13-jarigen aangenomen. In totaal 35 personen. De aangenomen meisjes in de leeftijd van 14 jaar vertonen de minste overeenkomsten met de jongens. In verhouding zijn er over de gehele hier onderzochte periode veel minder meisjes van 14 jaar aangenomen dan bij de jongens. Wel komt overeen dat er bij zowel de jongens als de meisjes sprake is van een piek in het aantal aangenomen 14-jarigen in 1913.

Een verklaring voor het grote aantal aangenomen 14-jarigen is wederom gegeven door Ali de Regt. Zij betrok hierbij de rol van de ouders. In de loop van de twintigste eeuw was er volgens De Regt sprake van een verandering van de houding van de ouders. Waren deze in de voorgaande eeuw diegenen die onderwijs niet belangrijk vonden, nu gingen ze het nut ervan inzien.²¹⁷ Met name de arbeiders die zelf onderwijs hadden genoten probeerden hun kinderen voortaan in ieder geval een vakopleiding te geven. Een gegeven dat voor Stork zeker gegolden kon hebben. Al sinds 1860 kregen jonge arbeiders hier, voordat ze toe konden treden tot de fabriek, een vakopleiding. Bij de kinderen die zich in 1913 inschreven bij de fabriek was het mogelijk dat hun vader goede ervaringen overgehouden had aan het zelf volgen van onderwijs waardoor hij ook zijn eigen kinderen hiervoor

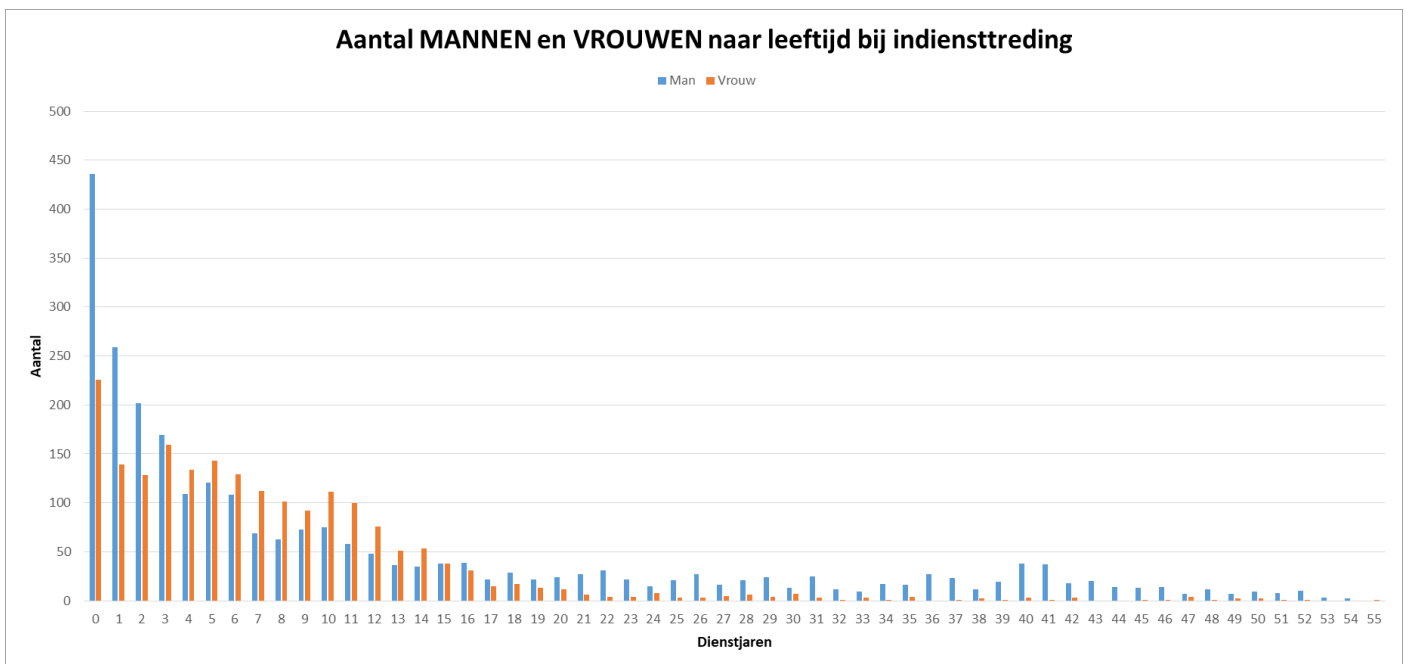
²¹⁷ De Regt, 'Opvoeding van arbeiderskinderen', 156.

aanmeldde. De economen Basu en Van sluiten zich in hun werk bij De Regt aan. Zij concludeerden eveneens dat ouders aan het begin van de twintigste eeuw het belang van onderwijs beter in gingen zien.²¹⁸ Waar de ouders eerder vooral belang hechtten aan de waarde van de kinderen op dat moment, als kostwinner voor het gezin, zien Basu en Van dit begin twintigste eeuw verschuiven. De toekomst van de kinderen werd nu belangrijker geacht waardoor er investeringen voor de toekomst zichtbaar werden, onder meer door het volgen van onderwijs.

Het totaal aantal dienstjaren van de werknemers

Aan de hand van de gegevens uit de stamboeken valt te achterhalen hoelang de werknemers bij Stork in dienst waren. Naast de datum van het in dienst treden vermelden de boeken namelijk ook de datum van uit dienst treden. Door beide data (toegesplitst op dag, maand en jaar) "van elkaar af te trekken" kan het aantal dienstjaren berekend worden. Een overzicht van deze gegevens levert de volgende grafiek op:

Grafiek 11:

De grafiek (11) laat , voornamelijk bij de mannen, een piek zien in het aantal personen dat er slechts enkele dagen tot enkele maanden werkte. Een reden hiervoor zou kunnen zijn dat het bedrijf waar de jongens gingen werken voor hun toekomst meer bepalend was dan voor de meisjes. Jongens volgden namelijk een vakopleiding binnen het bedrijf. Hierdoor is het mogelijk dat jongens na enkele

²¹⁸ Basu en Van, 'The economics of child labor'. 424.

maanden kennis gemaakt te hebben met de fabriek, uiteindelijk toch kozen voor een ander vak.

In navolging van Van Poppel laat de grafiek (11) zien dat vrouwen verhoudingsgewijs over het algemeen veel minder lang in de fabriek werkten dan mannen. Bij de 40 en 41 dienstjaren is hierin bij de mannen een stijging te zien van respectievelijk 38 en 37 mannen. Voor de vrouwen lag dit aantal slechts op drie en één. Echter, de enige persoon die in deze periode 55 dienstjaren binnen het bedrijf volbracht heeft, is een vrouw. Hermina ter Braak werd te Hengelo geboren op 17 maart 1862. Op negenjarige leeftijd werd zij aangenomen in de fabriek alwaar zij bleef werken tot 13 november 1926. Dit gegeven toont tevens aan dat Stork de kinderen niet enkel aannam omdat het goedkope arbeidskrachten waren. Ook personen die op kinderleeftijd begonnen te werken hebben tientallen jaren in de fabriek gewerkt.²¹⁹

Op basis van bovenstaande grafieken, gebaseerd op de stamboeken van de bedrijfsadministratie van Stork, kan hier de vraag beantwoord worden of Stork zich binnen zijn fabriek wel of niet aan de geldende wetgeving hield. De Nederlandse wetgeving leidde bij Stork niet tot de aanname van minder kinderen. Over het algemeen hebben er weinig kinderen (tot 12 jaar) bij Stork gewerkt. Dit in tegenstelling tot het geschetste beeld in de huidige literatuur over het aandeel werkende kinderen in de textielindustrie in Nederland in de negentiende eeuw zoals behandeld in de status quaestionis.²²⁰ Een reden voor het niet overeenkomen van Stork met de Nederlandse ervaring in de literatuur zou kunnen zijn dat Stork bij deze onderzoeken niet expliciet bestudeerd werd. De onderneming moest tot nu toe altijd genoegen nemen met een schaduwplaats naast grotere namen als van Heek en Salomonson.²²¹ Ten tweede kan de conclusie getrokken worden dat er verhoudingsgewijs meer jonge meisjes dan jongens aangenomen werden. Dit komt overeen met de stelling van Brugmans die stelde dat overal waar kinderarbeid in Nederland voorkwam, er vooral jongens werkten. Enkel in Overijssel gold dit voor de meisjes.²²² Dit komt voort uit het feit dat het enkel de meisjes waren die het voorbereidende werk aan de machines deden, dat meisjes preciezer werkten en al op jonge leeftijd konden werken doordat ze geen onderwijs volgden en al vroeg trouwden waarna ze ontslag namen. Als derde conclusie hebben de gegevens inzichtelijk gemaakt dat er vanaf 1913 géén 12-jarigen meer in de fabriek werden aangenomen. De

---

²¹⁹ Steekproefsgewijs is dit nagegaan waardoor dit gegeven hier met zekerheid gesteld kan worden.

²²⁰ Ten aanzien van deze literatuur valt er met name te wijzen op: Smit, 'Fabriekskinderen: kinderarbeid in de Leidse textielindustrie in de negentiende eeuw', *Textielhistorische bijdragen* 36 (1996), 61-96, alhier 65; Rob Hartmans, 'Kinderarbeid: een hardnekkige misstand', *Historisch Nieuwsblad* 11 (2017), 27.

²²¹ Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 29. Dit wil niet zeggen dat er geen werken over Stork verschenen zijn. Voorbeelden hiervan zijn onder meer het door Stork zelf geschreven werk: Stork, *De Twentsche katoennijverheid*. Het door zijn nakomelingen geschreven werk: Stork en Stork, *C.T. Stork in zijn leven en werken geschetst*. Evenals het jubileumboek: Beets, *80 jaar Stork*. Deze werken zijn allemaal echter geschreven door familieleden of ter ere van het bedrijf waardoor het voor kan komen dat ze een te positief beeld van de werkelijkheid geven.

²²² Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland*, 92.

mentaliteitsverandering bij de ouders, die het belang van onderwijs in gingen zien, zal hieraan bijgedragen hebben.

Hoofdstuk 4: Verantwoording van het gebruik van de archiefstukken

Hoewel de stamboeken hiermee een aantal belangrijke vragen rondom het aandeel werkende kinderen in de Twentse weefgoederenfabriek te Hengelo beantwoord hebben, laat het een aantal interessante vragen voor dit onderzoek nog onbeantwoord.

De beperkingen aan het werken met de stamboeken

Ten eerste zou het interessant zijn geweest als erin opgenomen was wat de opeenvolgende functies van de werknemers waren. Aan de hand hiervan zou dan met zekerheid vastgesteld kunnen worden wat de taken van de kinderen in de fabriek waren. De overige primaire bronnen uit het archief van Stork geven hierop eveneens geen inzicht. Enkel het overgeleverde werk, in 1888 door Stork zelf geschreven, geeft hier deels antwoord op. Ten tweede zou een overzicht van de functies in de fabriek inzicht hebben kunnen geven in de doorstroming naar andere (hogere) functies binnen de fabriek. Deze gegevens zouden antwoord kunnen geven op de vraag of werknemers die al als kind aangenomen werden, enkel aangenomen werden omdat ze goedkope krachten waren of dat ze kans maakten aan het begin van een lange carrière te staan. Als derde punt zou inzicht in de functies van de werknemers beantwoord kunnen hebben of er verschil was tussen de taken die vrouwen verrichtten en de taken die de mannen verrichtten.

Het ontbreken van de functies hangt nauw samen met een tweede gegeven dat in de stamboeken ontbreekt, een vermelding van het salaris van de werknemers. Hiermee zou het salaris dat de kinderen verdienden inzichtelijk gemaakt kunnen worden. Aan de hand daarvan zou dan achterhaald kunnen worden of er een verschil in loon bestond tussen mannen en vrouwen. Evenals een (eventuele) toename van het loon bij de overstap naar een hogere functie. Doordat de overige archiefstukken van Stork eveneens niets over het salaris van de werknemers vermelden behalve algemene overzichten van wat er op welke leeftijd verdiend werd, kan dit punt in dit onderzoek eveneens enkel algemeen behandeld worden.

In het belang van de doorwerking van de Leerplichtwet bij Stork (waarbij maximale werktijden voor jeugdigen vastgesteld werden) zou het interessant geweest zijn als de stamboeken de werktijden van de werknemers vermeld hadden. Aan de hand hiervan zou dan tevens afgeleid kunnen worden hoelang de kinderen die onderwijs volgden, daarnaast nog werkten in de fabriek.

Kritische reflectie op het werken met de stamboeken

Het werken met archiefstukken zoals de stamboeken brengt in het algemeen en daarom ook bij dit onderzoek een aantal nadelen met zich mee. De betrouwbaarheid van de bedrijfsadministratie bij Stork valt te bediscussiëren. Het is bekend dat er, met name vanaf 1889, regelmatig controles

plaatsvonden bij fabrieken om te controleren of hier geen sprake was van kinderarbeid. Hoewel de controleurs ongetwijfeld een rondgang door de fabriekshallen gemaakt zullen hebben, zullen ze zich ter controle van de leeftijden van de kinderen voornamelijk gebaseerd hebben op de bedrijfsadministratie opgenomen in de stamboeken. Dit maakt het aannemelijk dat fabrieksbazen de leeftijd van wettelijk te jonge arbeiders expres verkeerd noteerden waardoor de kinderen wel oud genoeg waren om te mogen werken.²²³ Het is dan ook de vraag of de administratie van Stork en Co. inderdaad zo volledig en betrouwbaar is.

Het bovengenoemde punt wordt versterkt door het feit dat er in de administratie aantoonbaar bewijzen terug te vinden zijn die een aanwijzing zouden kunnen vormen voor het bewust aanpassen van de administratie. Als eerste valt hierbij te wijzen op het feit dat er aan het begin van de stamboeken van zowel de mannen als de vrouwen, niet meer te bepalen is hoe oud iemand precies was bij het in dienst treden. Dit komt doordat de gegevens van het in dienst treden (gekomen) van de werknemers toen nog niet consequent opgeschreven werden.²²⁴

VOORNAMEN	PLAATS VAN GEBOORTE	DAATM VAN GEBOORTE	GEBOREN	VERTROKKEN
Willemina	Hengelo	3 December 1869		11 April 1892
Anna	Hengelo	9 Januari 1873		27 Januari 1892
Geertruida	Hengelo	11	1855	11 Sept 1928
Grada Maria	Hengelo	25 April 1870		30 Maart 1892
George	Hengelo	28 April 1871		1 Mei 1897
Anna	Lemmer	12 October 1868		30 Maart 1892
Johanna Christina	Hengelo	20 September 1870		9 Januari 1896
Anna	Lemmer	11 November 1872		5 Mei 1895
Willemina	Hengelo	26 Juli 1871		
Anna Willemina	Lemmer	1 October 1871		20 Mei 1896
Geertruida	Lemmer	3 September 1870		15 Sept 1909
Gertruida	Hengelo	31 December 1878	Juni 1878	12 Sept 1914
Anna	Hengelo	23 October 1866	Juni 1862	23 Juni 1913
Johanna Gertruida	Lemmer	19 April 1851	October 1862	19 Maart 1892

²²³ Het is bekend dat er boetes bestonden op het overtreden van de wettelijke leeftijdsgrenzen van arbeid uitgevoerd door kinderen. Bij overtredingen waren de hoofden van gezinnen aansprakelijk evenals de hoofden en bestuurders van de ondernemingen waar de kinderen werkten. Wanneer het in dienst nemen plaats had gevonden zonder dat het hoofd van het gezin hier weet van had, werd diegene die het kind aangenomen had aansprakelijk gesteld. Bij overtreding van de wet diende de eerste keer tussen de drie en vijftwintig gulden betaald te worden. Dit in combinatie met een gevangenisstraf van één tot drie dagen was niet ongebruikelijk. Bij herhaling binnen een jaar volgde altijd gevangenisstraf van drie dagen. In: Wijnen, De arbeid der kinderen in fabrieken, 67-74.

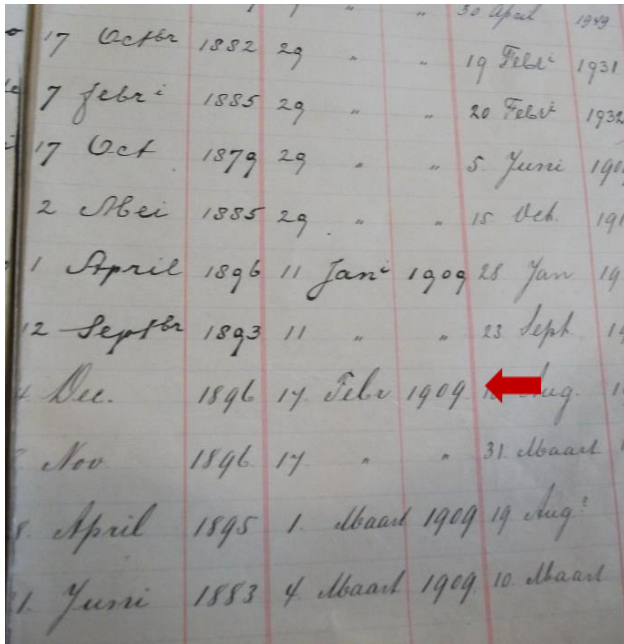
²²⁴ HCO Zwolle, inventarisnummer 80, lijst met namen, geboortedatum en -plaats en datum indienst- en uitdiensttreding van het vaste vrouwelijke personeel 1869-1949.

Doordat dit echter bij de stamboeken van zowel de mannen als de vrouwen vanaf het jaar 1862 wel consequent is bijgehouden, vormt het ontbreken van deze gegevens geen belemmering voor dit onderzoek. Ten tweede kan gewezen worden op het handschrift in de beide stamboeken. Door het nette en consequent overeenstemmen hiervan over meerdere jaren, lijkt er sprake te zijn van een achteraf invullen van het stamboek:²²⁵

Op de hieronder opgenomen bladzijde uit het vrouwenstamboek is er bij de notatie van Dina Grada Hasselerharm sprake van een wisseling van het handschrift. Tevens is hierbij een verandering in de volledigheid van het noteren van de maand waar te nemen. Werden de maanden eerder volledig uitgeschreven, nu volstaat het om enkel de eerste keer dat de maand genoemd wordt de naam van de maand voluit te schrijven. Hierna volstaat enkel: “.

		VROUWEN							
Hengelo	Konstina Dorothea	Hengelo	18 Dec	1891	21 Dec	1903	26 Juni	1909	
Oldek	Anna	Hengelo	19 Oct	1891	21 Dec	1903	7 Jan	1910	
Bek	Franciscus	Hengelo	22 Dec	1891	21 Dec	1903	7 Juni	1913	
Roomb	Konstina Johanna	St. Dablen	29 April	1896	22 Dec	1903	31 Jan	1920	
Hollers	Janeta Johanna	Enschede	13 April	1892	23 Dec	1900	19 Juli	1917	
Coertink	Jannchen	Arnhem	28 Juni	1894	11 Jan	1909	21 Sept	1912	
Opme	Berdina Johanna	Breda	8 Oct	1895	9 Febr	1909	28 Jan	1911	
Schipholt Leth	Johanna Frederika	Hiertem	16 Aug	1895	9 Febr	1909	13 April	1912	
Davina	Francisca Dina Maria	Hengelo	21 Jan	1896	9 Febr	1909	18 Juli	1925	
Hasselerharm	Lina Grada	Wierse	25 Febr	1891	22 Febr	1909		1910	
Maander	Johanna	Hengelo	10 Jan	1892	1 Abaant	1909	28 Dec	1910	
Heuvel Oude	Anna	Hengelo	6 Juli	1894	1	1909	26 April	1922	
Leukink	Wilhelmina Geerina	Hengelo	14 Abaant	1893	1	1909	4 Febr	1911	
Wielink	Christina	Hengelo	31 Aug	1894	1	1909	26 Oct	1912	
Wömmink de	Johanna Josephina	Enschede	11 Abaant	1888	1	1909	19 April	1911	
Wassink	Konstina Catharina Maria	Hengelo	26 Juli	1888	1	1909	20 Abaant	1916	
Wassink	Gerharda Helena	Hengelo	23 Dec	1889	1	1909	16 Oct	1911	
Wassink	Marcella Gertruda	Hengelo	14 Sept	1891	15	1909	22 Abaant	1913	
Wassink	Maria	Hengelo	27 Dec	1893	22	1909	12 Aug	1921	

²²⁵ HCO Zwolle, inventarisnummer 80, lijst met namen, geboortedatum en -plaats en datum indienst- en uitdiensttreding van het vaste vrouwelijke personeel 1869-1949.

De bovenstaande bladzijde uit het mannenstamboek laat eenzelfde wisseling in het handschrift zien in het jaar 1909.²²⁶ In de vergelijking van de handschriften in de beide stamboeken valt het tevens op dat de eerder geschreven handschriften in het jaar 1909 niet overeenkomen. Was dit eerdere handschrift bij de vrouwen nog netjes geschreven, duidelijk leesbaar en volledig uitgeschreven, bij de mannen is het een kriebeliger en minder uitgeschreven handschrift. Het bovengenoemde punt over het achteraf invullen van de administratie wordt versterkt door het feit dat de chronologie bij het inschrijven van nieuwe personen in het stamboek eveneens regelmatig doorbroken wordt. Hieronder is hiervan een voorbeeld weergegeven.²²⁷

	DATUM VAN GEBORTE	GEROMEN	VERTBORKEN
12	25 Oct 1883	22 Dec 1896	14 Aug 1904
4	februari 1877	16 Nov	15 Maart 1900
20	sept 1878	10	1897
2	Oct 1873	14 Dec	1 October 1898
1	Januari 1877	1 Nov 1893	februari 1898
11	Mei 1853	2 Dec 1889	Maart 1898
28	Aug 1883	26 Januari 1897	1 Mei 1900
20	Januari 1884	26	6 Juni 1899

²²⁶ HCO Zwolle, inventarisnummer 75, lijst met namen, geboortedatum en -plaats en datum indienst- en uitdiensttreding van het vaste mannelijke personeel 1852-1949.

²²⁷ HCO Zwolle, inventarisnummer 75, lijst met namen, geboortedatum en -plaats en datum indienst- en uitdiensttreding van het vaste mannelijke personeel 1852-1949.

In de rood omrande cirkel is terug te zien dat ten eerste de jaartallen van inschrijven niet kloppen. Waar hierbij chronologisch gekomen was tot het jaar 1896 werd ineens een persoon die al in 1893 was aangenomen ingeschreven evenals een persoon uit 1889. Wanneer er gekeken wordt naar de data die buiten de rode cirkel genoemd worden is de chronologie helemaal weg. Hierbij zijn ook de maanden van inschrijven niet meer chronologisch. Enkel de eerste en de laatst genoemde data kloppen. Het is daarnaast opvallend te noemen dat er regelmatig kinderen in de fabriek aangenomen werden die op het moment van aanname, net oud genoeg waren om te mogen werken. Hieronder volgen hiervan een aantal voorbeelden:

N.	VOORNAAM	PLAATS VAN GEBORTE	DATUM VAN GEBORTE	GEROMEN	VERTROELEN
705	Sietse	Bellingwolde	2 Septemb 1866	6 October 1890	1 Nov 1930
706	Baars	Armenia, Indonesië	30 Juni 1873	10 - -	5 Decemb 1891
707	Kuus	Sumbawa, Java	15 Mev 1877	10 - -	14 Sept 1895
708	Hellman	Groot Melton, Noord	12 August 1878	20 - -	22 Maart 1894
709	Loosamb 2 1/2	Sen	17 October 1878	6 Decemb -	12 Oct 1907
710	Ngahide	Armenia, Satey	5 April 1878	17 - -	1 Mev 1915
711	Loosamb	Armenia	8 Maart 1872	17 - -	11 April 1892
712	Tje ten	Frederik Jan, Stad Zelden	13 Decemb 1870	17 - -	10 Juni 1892
713	Hijt	James, Dorne	6 Decemb 1867	17 - -	24 Juni 1892
714	Stakes	Johannes, -	2 October 1884	17 - -	30 Sept 1915
715	Bubel te	Karel, Arngelo	3 Januari 1873	24 - -	Septemb 1894
716	Kebink	Groot Jan, Marste	16 Juli 1874	1 Decemb -	21 Januari 1903
717	Loosamb Kuis	Groot Jan, -	28 April 1868/1	- -	1 April 1916
718	Loosamb Kuis	Groot, Arngelo	23 Maart 1869/2	- -	17 Sept 1930
719	Schepers	Groot Jan, -	26 Juli 1877	3 - -	11 Mev 1897
720	Stalamb	Groot, -	2 Decemb 1878	15 - -	1896
721	Stoppers	Sumbawa, Marste	20 Septemb 1861	15 - -	2 April 1917
722	Loosamb	Armenia, -	18 februari 1871	15 - -	20 October 1892
723	Armenia	-	-	-	-

Bovenstaande persoon is op 15 december 1890 aangenomen in de fabriek.²²⁸ Doordat hij op 2 december 1878 geboren was, was hij op dit moment net 13 dagen 12 jaar. Ook de onderstaande persoon was op het moment van aanname net 8 dagen 12 jaar:²²⁹

²²⁸ HCO Zwolle, inventarisnummer 75, lijst met namen, geboortedatum en -plaats en datum indienst- en uitdiensttreding van het vaste mannelijke personeel 1852-1949.

²²⁹ Ibidem.

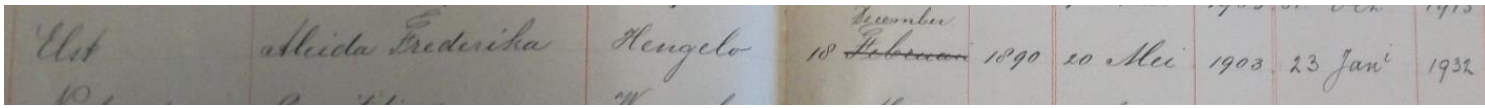
N.	A.N.V.	VOORNAAM	PLAATS VAN GEBORTE	DATUM VAN GEBORTE		GEROMEN		VERTROKKEN	
200	Hesterik	Gardus Johannes	Borne	9. Februari	1868	1. Juli	1891	18. Dec.	1926
201	Tierink jonge	Andrick Milton	Keugde	23. April	1879	2.		20. Sept.	1907
202	Tonde J. ten	Arman	Enschede	14. December	1862	6.			
203	Hinkels	Griet Jan	Keugde	29. April	1877	14.		13. April	1898
204	Hestahof	Gardus		16. Februari	1878	15.		7. Juli	1897
205	Spekherst	Johannes Hendrikus	Lenneker	3. Februari	1879	23.		6. Nov.	1931
206	Elst ten	Johannes Jacobus	Keugde	20. Juli	1879	25.		24. Juni	1905
			Borne						1896

De persoon op de onderstaande afbeelding was op het moment van aanname op 16 mei 1890 net een week 12 jaar:²³⁰

N.	A.N.V.	VOORNAAM	PLAATS VAN GEBORTE	DATUM VAN GEBORTE		GEROMEN		VERTROKKEN	
29	Kort ten	Millem D.	Heerde	12. Januari	1878	18. April	1890	15. Aug.	1905
292	Lehuus	Johannes		10. Augustus	1872	21.		22. Jan.	1932
293	Keugde	Jan Hendrik	Lenneker	11. December	1867	23.		17. Sept.	1930
294	Milthuis	Jan Hendrik	Keugde	27. April	1874	25.		27. Aug.	1918
295	Lehuus	Griet Jan		5. October	1861	28.		2. April	1927
296	Lehuus J. J.	Bernard	Lenneker	7. Juli	1873	28.		6. Nov.	1931
297	Gardus J.	Griet Jan	Ind. Delden	24. November	1867	28.		17. Sept.	1930
298	Kalkwijk	Jannes	Heerde	29. Mei	1842	29.		19. Jan.	1900
299	Milthuis	Gehardus	Bubbergen	22. Januari	1863	30.		17. Sept.	1930
300	Lehuus J. J.	Griet Jan	Keugde	7. Januari	1872	30.		6. Nov.	1891
301	Maafelink	Jannes	Dienkamp	22. September	1870	1. Mei		20. Septemb.	1890
302	Buinger	Johannes Hendrikus	Keugde	20. Mei	1876	2.		20. August.	1890
303	Daarnstot	Mund Hendrik	den Ham	14. Mei	1867	5.		17. Sept.	1930
304	Elde de	Egbert Jan	Ind. Delden	2. December	1871	7.		27. April	1899
305	Keuk	Johannes Bernardus	Keugde	10. Mei	1873	12.		17. Dec.	1911
306	Buingerkamp	Hendrik Jacobus	Dieren	5. Februari	1873	12.		14. Aug.	1897
307	Milthuis	Jan Hendrik	Lenneker	23. Mei	1877	14.		13. April	1899
308	Hekberg	Johannes Bernardus	Haaksbergen	9. Mei	1873	16.			1905
309	Keuk ten	Gardus	Ind. Delden	17. Mei	1867	19.		Februari	1891

²³⁰ HCO Zwolle, inventarisnummer 75, lijst met namen, geboortedatum en -plaats en datum indienst- en uitdiensttreding van het vaste mannelijke personeel 1852-1949.

Een enkele keer zijn er daarnaast ook data bewust gecorrigeerd. In de onderstaande afbeelding is hiervan een voorbeeld te zien:²³¹

De maand van geboorte van Aleida Frederika Elst is zichtbaar aangepast. Waar hierbij in eerste instantie 18 februari 1890 genoteerd stond was dit vervolgens aangepast naar 18 december 1890.²³² Deze aanpassing was van invloed op de leeftijd van het kind. Wanneer Aleida Elst op 18 december 1890 geboren was, was zij op het moment van in dienst treden (20 mei 1903) 12 jaar oud. Werd Aleida Elst echter geboren op 18 februari 1890, dan was zij bij het in dienst treden 13 jaar oud. Hoewel bovenstaande verwarring geconstateerd is bij het invullen van de stamboeken, zorgt het in dit geval niet voor een vertekening van de onderzoeksresultaten. In 1890 was het fabriekanten in Nederland wettelijk toegestaan om 12-jarigen in dienst te nemen.

Om de bovenstaande constatering de overige resultaten uit dit onderzoek niet te laten vertekenen zijn de geboortedata ter controle opgezocht in de geboorteregisters.²³³ Ook de geboortedatum van de hierboven genoemde Aleida Frederika Elst is op deze manier achterhaald. Uit de geboorteregisters van Hengelo blijkt dat de maand waarin Aleida geboren is correct verbeterd is naar december. In de onderstaande afbeelding staat in de rode cirkels haar geboortedatum, in de blauwe cirkel haar achternaam en in de groene cirkel haar voornamen:²³⁴

---

²³¹ HCO Zwolle, inventarisnummer 80, lijst met namen, geboortedatum en -plaats en datum indienst- en uitdiensttreding van het vaste vrouwelijke personeel 1869-1949.

²³² Op welk moment deze aanpassing plaatsvond is nu niet meer te achterhalen. Het kan zijn dat dit al direct aangepast was doordat beide maanden, te zien aan het handschrift, door dezelfde persoon geschreven zijn. Het kan ook zijn dat dit op een later moment aangepast is.

²³³ De geboorteregisters bevatten een chronologisch overzicht van de kinderen geboren in een gemeente. In het register is opgenomen op welke datum het kind aangemeld werd voor het register, de naam van de ambtenaar van de Burgerlijke Stand, de naam, leeftijd en beroep van de vader, de naam, leeftijd en het beroep van de beide getuigen, de naam van de moeder van het kind en haar beroep, de dag en het tijdstip van de geboorte van het kind, het geslacht en de voornamen van het kind gevolgd door handtekeningen. Met name de leeftijden van kinderen die net oud genoeg waren om te mogen werken zijn hierbij opgezocht.

²³⁴ Historisch Centrum Overijssel: Inventaristoegang 0123 Burgerlijke Stand in Overijssel, inventarisnummer 33.2, 6813 Gemeente Hengelo, 1889-1891.

Nommer 400.

Op heden den achtsteften december achttienhonderd negentig, verscheen ons

Arond Eelst van den Burgerlijken Stand der Gemeente Sterk oud
 evenwichtig jaren fabriek arbeider wonende te
Sterk geadjuteerd met twee getuigen, de eerste genaamd
Gerrit Jan Mekele en de tweede Gerrit Jan Althuis
 oud opjimbetig jaren fabriek arbeider wonende te
Sterk en de tweede Gerrit Jan Althuis
 jaren trouwman wonende te Sterk dewelke ons
 heeft verklaard dat zijn echtgenote Anna Exela zonder
 wege woonde te Sterk

op den achtsteften dezes maand des even middags
 te even ure te Sterk woonde aan de Sterk woonde
 is bevallen van een kind van het geslacht van hetwelk de
 voornamen zijn gegeven zijn Anna Exela

van welke verklaring wy deze akte hebben opgemaakt, die na veelzinnig
 is getekend door ons die comparant en de twee getuigen
 klaren de eerste getuigen in het programma overzamen
 te zijn.

Arond Eelst G. J. Althuis J. van der Meer

Zie voor een compleet overzicht van het nalopen van de geboortedata van de kinderen, bijlage 2. Uit deze bijlage blijkt dat, ondanks de bovengenoemde punten in de administratie van Stork die ruimte bieden voor discussie, de in de stamboeken vermelde geboortedata van de kinderen correct zijn. De steekproef van de geboorteregisters toonde aan dat het merendeel van de gecontroleerde kinderen inderdaad op de dag geboren zijn zoals in de administratie van Stork was opgenomen. Een afwijking van de geboortedatum met meer dan twee dagen verschil, werd niet aangetroffen.

Conclusie

In dit onderzoek zijn antwoorden gezocht op de vraag wat de betekenis van de Twentse fabrikant Stork was in de ontwikkeling van de Nederlandse sociale wetgeving rond kinderarbeid in textiel fabrieken in Nederland tussen 1872 en 1914. Ten eerste speelde de NHM hierbij een belangrijke rol. Waar het de overige Twentse fabrikanten steunde door middel van een drie maandelijks afname, was dit voor Stork niet het geval. Uiteindelijk werkte dit voor hem positief. Ondanks de concurrentie hierdoor van zijn collega fabrikanten, maakte het wel dat hij in vrijheid zijn onderneming kon leiden en vormgeven. Dit gegeven is terug te zien in de manier waarop regels omtrent kinderarbeid binnen zijn fabriek vorm kregen. Op het moment dat in 1874 de Kinderwet van Van Houten doorgevoerd werd, bleek uit de stamboeken van Stork dat er al bijna geen kinderen meer in de fabriek werkten. Dit is een opvallend gegeven in vergelijking met de textielnijverheid in geheel Nederland in de negentiende eeuw. In de literatuur wordt gesteld dat jeugdigen tot twaalf jaar over het algemeen pas na de invoering van de Leerplichtwet in 1901 niet meer in de fabrieken werkten. De ontwikkelingen bij Stork komen dan ook overeen met deze visie van moderne historici, kinderarbeid en de industriële revolutie gingen niet hand in hand. Uit analyse van de stamboeken van Stork is gebleken dat het aandeel werkende kinderen hier in de onderzochte periode van dit onderzoek snel afnam. Ten aanzien van de kinderen en jeugdigen richtte hij een eigen fabrieksschool op. Naast het verrichten van de losse werkzaamheden waarbij de kinderen samenwerkten met oudere arbeiders, konden jongens en meisjes hier tot het twaalfde jaar onder fabriekstijd basisonderwijs volgen. De jongens konden hierna een vakopleiding volgen binnen de fabriek. Door middel van deze vakopleiding voorzag Stork in de binding van toekomstige arbeiders aan zijn fabriek en als gevolg aan de voortzetting van zijn onderneming in de toekomst. Hoewel hier een stuk eigenbelang aan ten grondslag lag werd er mee voorkomen dat kinderen al op jonge leeftijd in de fabriek werkten. Voor de meisjes bestond de mogelijkheid tot het volgen van een vakopleiding tot 1929 niet. Doordat zij in de regel rond het 25^e jaar trouwden en als gevolg hiervan ontslag namen, achtte Stork het minder van belang hen aan zijn bedrijf te binden.

Daarnaast dient de betekenis van Stork als persoon genoemd te worden. Zijn volharding kenmerkte hem in de manier waarop hij leiding gaf aan zijn fabriek. Dit hing nauw samen met zijn ondernemingsgeest. Al op jonge leeftijd raakte Stork, in tegenstelling tot het merendeel van de overige Nederlandse textielabrikanten, ervan overtuigd dat een fabrikant samen diende te werken met zijn arbeiders. Hiervoor was het van belang dat fabrikanten niet enkel voor de winst gingen. Zij dienden eerst hun arbeiders aan zich te binden door in hen te investeren. Om dit te kunnen realiseren voerde Stork op eigen initiatief meerdere sociale maatregelen voor de arbeiders binnen zijn fabriek door zoals de aanschaf van nieuwe machines, kortere werkuren, verschillende fondsen en

inspraak door middel van medezeggenschapsraden.

Bovendien was ook de persoonlijke betrokkenheid van Stork in Den Haag van belang in de betekenis die hij vormde ten aanzien van de sociale wetgeving rond kinderarbeid. Het feit dat Stork zitting had in de Eerste Kamer maakte het voor hem mogelijk voor zijn bedrijf aanzienlijke financiële voordelen te verkrijgen zoals de aanleg van een spoorweg. Dit bood Stork de mogelijkheid meer geld in zijn arbeiders te investeren. Daarnaast dient de persoonlijke vriendschap tussen Stork en Thorbecke hier genoemd te worden. Het maakte dat Thorbecke met eigen ogen de uitwerking van het ondernemersbeleid van Stork zag. Mede daardoor stelde Thorbecke aan Samuel van Houten voor om zelf het initiatief tot invoering van de Kinderwet te nemen waarmee uiteindelijk 1874 de Kinderwet van Van Houten werd aangenomen. Daarnaast zorgde deze relatie ervoor dat Stork in de Tweede Kamer spreektijd heeft gekregen om politici te overtuigen van de noodzaak tot beter onderwijs in Nederland. Stork was overtuigd van de winst die hoger opgeleide arbeiders opleverden.

Dat bovengenoemde kenmerken van Stork als sociaal ondernemer in Den Haag niet onopgemerkt zijn gebleven blijkt wel uit het feit dat de initiatieven zoals al jarenlang doorgevoerd bij Stork, eind negentiende eeuw door de overheid doorgevoerd werden voor geheel Nederland. Het is dan ook niet voor niets dat sinds het jaar 2000 steeds meer moderne historici tevens stellen dat de rol van de fabrikant, en dan met name in Twente, tijdens de industriële revolutie niet onderschat dient te worden. Dit onderzoek toont aan dat het geen toeval was dat de eerste wet tegen kinderarbeid in Nederland in 1874 zo goed aansloot bij de trend die op dat moment onder een klein groepje Twentse ondernemers, waaronder Stork, al gebruikelijk was. Charles Theodorus Stork hield volhardend vast aan het ideaal dat hij voor ogen zag en liep daarmee ten aanzien van de sociale wetgeving in Nederland voor de troepen uit.

Met dit nieuwe inzicht is het interessant om in verder onderzoek de invloed van de betekenis van Stork op het toekomstige leven van de werknemers die als kinderen en jeugdigen in de fabriek van Stork begonnen zijn, te bestuderen. Hierbij zou de vraag centraal kunnen staan welke invloed het onderwijs genoten binnen de fabriek van Stork, op hun verdere leven had. Groeiden de werknemers inderdaad uit tot toekomstige voortzetter van het vak zoals Stork het ideaal voor ogen had of kwamen zij op andere plekken terecht waarmee het onderwijs bij Stork genoten ook andere bedrijven uiteindelijk tot voordeel strekte.

Bibliografie

Literatuur

- Atzema, O.A.L.C. en E. Wever, *De Nederlandse industrie: vernieuwing, verwevenheid en spreiding* (Assen, 1999).
- Bakker, Nelleke, 'Boekbespreking Willemien Schenkeveld', *Pedagogiek* 2 (2005) 136-146.
- Basu, K. en P.H. Van, 'The economics of child labor', *The American economic review* 3 (1998), 412-427.
- Bauwens, Lien, 'Kinderarbeid door een historische lens: een fotoanalyse van kinderarbeid in Belgische touwslagerijen rond 1900', *Brood en rozen* 4 (2011), 5-23.
- Beets, C., *80 jaar Stork* (Hengelo, 1948).
- Brok, W.H.G., *Borne: textiel en Spanjaard door de jaren* (Hengelo, 1981).
- Brugmans, I.J., *De arbeidende klasse in Nederland in de 19^e eeuw (1813-1870)* (Den Haag, 1929).
- Buter, Adriaan Jan Haverkate, *Ach lieve tijd: duizend jaar Twente, de Twentenaren en hun dorpen en steden* (Zwolle, 1994).
- Coronel S. Sr., *De gezondheidsleer toegepast op de fabrieksnijverheid: een handboek voor industriëlen, genees- en staathuishoudkundigen* (Haarlem, 1861).
- Cremer J. J., *Fabriekskinderen: een bede, doch niet om geld* (Arnhem, 1863).
- Cunningham, Hugh en Pier Paolo Viazzo, *Child labour in historical perspective 1800-1985: case studies from Europe, Japan and Colombia* (Florence, 1996).
- Fischer, E.J., *Fabriqueurs en fabrikanten: de Twentse katoennijverheid en de onderneming S.J. Spanjaard te Borne tussen 1800 en 1930* (Utrecht, 1983).
- Fischer, E.J., 'De geschiedschrijving over de negentiende-eeuwse industrialisatie', in: W.W. Mijnhardt, *Kantelend geschiedbeeld: Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht/Antwerpen, 1983).
- Fischer, E.J., J.L.J.M. van Gerwen en H.J.M. Winkelman, *Bestemming Semarang: geschiedenis van de textielabrikanten Gelderman in Oldenzaal 1817-1970* (Oldenzaal/Amsterdam, 1991).
- Gucht van, Pieter-Jan, 'Spionitis in de Eerste Wereldoorlog: een bijdrage aan de geschiedenis van de Belgische Augusterlebnis', *onuitgegeven dissertatie*, (Gent 2012).
- Groot de, Gertjan, *Fabricage van verschillen: mannenwerk, vrouwenwerk in de Nederlandse industrie (1850-1940)* (Amsterdam, 2001).
- Hammond, J.L. en B. Hammond, *The town labourer 1760-1832: the new civilization* (Londen/New-York, 1936).
- Hartmans, Rob, 'Kinderarbeid: een hardnekkige misstand', *Historisch Nieuwsblad* 11 (2017), 23-31.

- Heerma van Voss, Lex, Els Hiemstra-Kuperus, Elise van Nederveen Meerkerk, 'The Netherlands', in: Lex Heerma van Voss, Els Hiemstra-Kuperus, Elise van Nederveen Meerkerk (ed.), *The Ashgate companion to the history of textile workers, 1650-2000* (Farnham 2010).
- Hindman Hugh D. (ed.), *The world of child labor: an historical and regional survey* (New York, 2014).
- Honeyman, Katrina, *Child workers in England 1780-1820: parish apprentices and the making of the early industrial labour force* (Londen/New York, 2016).
- Houwerzijl, Mijke en Roland Pierik, 'Westers beleid tegen kinderarbeid: een politiek-theoretische beschouwing' *BenM* 3 (2005), 128-138.
- Hove ten, Jan, Marieke Knuijt, Chris Kolman, Ben Kooij, Ben Olde Meijerink en Ronald Stenvert, *Monumenten in Nederland: Overijssel* (Utrecht, 1997).
- Huizer, Cor, *Slavernij is economische noodzaak* (Helmond, 2004).
- Huisman, Marijke, *Publieke levens: autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt 1850-1918* (Zutphen, 2008).
- Humphries, Jane, *Childhood and child labour in the British industrial revolution* (New York, 2010).
- Inglis, Brian, *Poverty and the industrial revolution* (Londen, 1972).
- Iterson van, Ad, *Vader, raadgever en beschermer: Petrus Regout en zijn arbeiders 1834-1870* (Maastricht, 1992).
- Jong de, F.A., 'Enige sociale aspecten van de arbeid in de textielindustrie gedurende de 19e eeuw' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, H.J.A.M. Schurink, *De opkomst van Tilburg als industriestad: anderhalve eeuw economische en sociale ontwikkeling* (Nijmegen 1959), 167-199.
- Kirby, Peter, *Child labour in Britain 1750-1870* (New York, 2003).
- Kooij, Pim, 'Nederlandse ondernemers over de grenzen: een vertrekpunt', *BMGN*, 108 (1993), 649-654.
- Lans van der, Jos en Herman Vuijsje, *Lage lonen hoge sprongen: Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 2003).
- Lintsen, H.W., *Geschiedenis van de techniek in Nederland: de wording van een moderne samenleving 1800-1890 deel 3* (Zutphen, 1993).
- Lintsen, H.W., *Geschiedenis van de techniek in Nederland: de wording van een moderne samenleving 1800-1890 deel 6* (Zutphen, 1995).
- Matze, Iza, 'Van wie was de Kinderwet: de kinderwet en de sociale wetgeving in Nederland', *onuitgegeven dissertatie*, (Leiden, 2017).
- Mokyr, Joel, *Industrialization in the Low Countries 1795-1850* (New Haven, 1976).
- Mokyr, Joel, *The British industrial revolution: an economic perspective* (New York, 2018).

- Muntendam, Jan, *Loon naar werken: enkele sociale aspecten van het werk van J.C. van Marken* (Deventer, 1971).
- Nardinelli, Clark, *Child labor and the industrial revolution* (Bloomington/Indianapolis, 1990).
- Nederveen Meerkerk van, Elise en Ariadne Schmidt, 'Tussen arbeid en beroep: jongens en meisjes in de stedelijke nijverheid ca. 1600-1800' *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 3 (2006), 24-50.
- Nederveen Meerkerk van, Elise, *De draad in eigen handen: vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid 1581-1810* (Amsterdam, 2007).
- Nederveen Meerkerk van, Elise en Ariadne Schmidt, 'Between wage labor and vocation: labor in Dutch urban industry 1600-1800', *Journal of social history* 3 (2008), 717-736.
- Nijhof, Wim H., *Kunst, katoen en kastelen: J.H. van Heek (1873-1957)* (Amsterdam, 2008).
- Poppel van, F.W.A. 'Trouwen in Nederland: een historisch-demografische studie van de 19^e en vroeg 20^e eeuw', (Wageningen, 1992).
- Rahikainen, Marjatta, *Centuries of child labour: European experiences from the seventeenth to the twentieth century* (Helsinki, 2017).
- Regt de, Ali, 'Opvoeding van arbeiderskinderen', In; Angeliqne Janssens, Rudolf Dekker en Nelleke Bakker, *Tot burgerschap en deugd: volksoepvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum, 2006).
- Schenkeveld, Willemien, *Het Kinderwetje van Van Houten: sociale wetgeving in de negentiende eeuw* (Hilversum, 2003).
- Schenkeveld, Willemien 'Het werk van kinderen in de Nederlandse landbouw 1800-1913', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* jaargang 5 (2008), 28-54.
- Slagmaat van, Ellen, *Hengelo toen en nu* (Hulst, 1993).
- Smit, Cor, *De Leidse fabriekskinderen: kinderarbeid, industrialisatie en samenleving in een Hollandse stad 1800-1914* (Leiden, 2014).
- Smit, Cor, 'Fabriekskinderen: kinderarbeid in de Leidse textielindustrie in de negentiende eeuw', *Textielhistorische bijdragen* 36 (1996), 47-53.
- Smit, Cor, 'Kinderarbeid in Nederland in historisch perspectief', In: Sjaak van der Velden en Diederik Olders, 'Kinderarbeid: school de beste werkplaats', *Spanning* 1 (2008), 6-8.
- Stork, C.T., *De Twentsche katoennijverheid hare vestiging en uitbreiding: herinneringen en wenken* (Enschede, 1888).
- Stork, C.F. en J. Stork, *Stork in zijn leven en werken geschetst 1822-1895* (Hengelo, 1918).
- Stroink, L.A., *Stad en land van Twente* (Hengelo, 1962).
- Thompson, E.P., *The making of the English working class* (Harmondsworth, 1976).

Tjeenk Willink, H.D., *Gevolgtrekkingen uit de arbeidsenquête in het noordoostelijk deel des lands* (Haarlem, 1893).

Vleggeert, J.C., *Kinderarbeid in de negentiende eeuw* (Bussum, 1967).

Vries de, Jan en Ad van de Woude, *The first modern economy: success, failure and perseverance of the Dutch economy 1500-1815* (Cambridge, 1997).

Waarden van, F., 'Het werk van de wever: 250 jaar techniek, organisatie en kwaliteit van de arbeid in de Twentse textielnijverheid', *Textielhistorische bijdragen* 44 (2004), 65-107.

Weiner, Myron, *The child and the state in India: child labour and education policy in comparative perspective* (Delhi, 1991).

White, Ben, 'Children, work and 'child labour': changing responses to the employment of children', *Development and change* 25 (1994), 849-878.

Willink, Bastiaan, *Heren van de stoom: de Willinks, Winterswijk en het Twents-Gelders industrieel patriciaat 1680-1980* (Zutphen, 2006).

Willink, Bastiaan, *De textielbaronnen: Twents- Gelders familisme en de eerste grootindustrie van Nederland 1800-1980* (Zutphen, 2010).

Wijnen Jan Hendrik, *De arbeid der kinderen in fabrieken: onder godsdienstig, zedelijk en stoffelijk oogpunt beschouwd* (Maastricht, 1873).

Zanden van, J.L., *Arbeid tijdens het handelskapitalisme: opkomst en neergang van de Hollandse industrie 1350-1850* (Bergen, 1991).

Zanden van, J.L., 'Industrialisatie en inkomensverdeling in Overijssel 1750-1875', *BMGN Low countries historical review*, 109 (1994), 434-449.

Zanden van J.L. en A. van Riel, *Nederland 1780-1914: staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam, 2000).

Zanden, van J.L., Riel van, A., *The strictures of inheritance: the Dutch economy in the nineteenth century* (Oxford, 2004).

Krantenartikelen

Degens, Wendy, 'De tijd van verwennerij is voorbij', *De observant* (10 september, 2015) <<https://www.observantonline.nl/Home/Artikelen/articleType/ArticleView/articleId/5022/De-tijd-van-verwennerij-is-voorbij>> [geraadpleegd op: 03-03-2018].

Groot, Dolf de, 'Eigenaars kledingfabriek Bangladesh toch aangeklaagd', *NRC.NL* (17-07-2014). <<https://www.nrc.nl/nieuws/2014/07/17/eigenaar-kledingfabriek-bangladesh-toch-aangeklaagd-a1500862>> [geraadpleegd op: 22-02-2018].

Archivalia

Historisch Centrum Overijssel: Inventaristoegang 0167.7 Koninklijke Weefgoederenfabriek C.T. Stork, Textielfabriek Bengalen en C.T. Stork en Co. Chemische Industrie te Hengelo:

- Inventarisnummer 75, lijst met namen, geboortedatum en -plaats en datum indienst- en uitdiensttreding van het vaste mannelijke personeel 1852-1949.
- Inventarisnummers 80-82, lijst met namen, geboortedatum en -plaats en datum indienst- en uitdiensttreding van het vaste vrouwelijke personeel 1869-1949.
- Inventarisnummer 76, lijst met namen, geboortedatum en datum indienst- en uitdiensttreding van het mannelijk personeel (weekloners), (1852-1916).

Nationaal Archief, Den Haag, Staatscommissie Arbeidsenquête, nummer toegang 2.09.38, inventarisnummer 30-34, Verslagen van getuigenverhoren van de tweede afdeling gehouden van 7 juli 1890 - 4 juni 1892 Twenthe.

Websites

Bureau Hengelo, 'Tuindorproute' <<https://www.actieftwente.nl/app/uploads/2017/05/tuindorp-wandelroute.pdf>> [geraadpleegd op: 13-06-2018].

Canon van Nederland, 'Thomas Ainsworth' <<https://www.entoen.nu/nl/overijssel/overijssel/thomas-ainsworth>> [geraadpleegd op: 23-04-2018].

Dorsthorst - de Muij, Frédérique te, 'De geschiedenis van Stork in beeld' <https://www.historischcentrumoverijssel.nl/files/de_geschiedenis_van_stork_in_beeld_-_van_staalkaart_tot_familie-album_van_productie_tot_sociaal_leven.pdf> [geraadpleegd op: 16-05-2018].

Enschede in ansichten, 'Twents Los Hoes' <http://www.enschedeinansichten.nl/collectie/product_info.php?manufacturers_id=1&products_id=2138&osCsid=nfqbjkue> [geraadpleegd op: 17-04-2018].

Entoen.nu 'De canon van Overijssel' <<https://www.entoen.nu/nl/overijssel/overijssel/thomas-ainsworth>> (geraadpleegd op: 23-04-2018).

Genootschap Onze Taal 'Taaladvies' (versie 8 november 2016) <<https://onzetaal.nl/taaladvies/inachtneming-in-acht-neming>> [geraadpleegd op: 15-05-2018].

Golen, Cees Jan van, 'Kinderarbeid in de Twentse textielindustrie' (versie 24 maart 2004) <<https://static.kunstelo.nl/ckv2/cultuurwijs/cultuurwijs/www/nwc.rijksarchiefdienstalgemeenrijksarchief/cultuurwijs.nl/i000017.html>> [geraadpleegd op: 13-06-2018].

Grooters, Henk, 'Goede samenwerking tussen bonden' <https://www.vakbondshistorie.nl/wp-content/uploads/VHV_Gezicht_van_de_vakbeweging_in_Twente_-_Henk_Grooters_-_Goede_anderlinge_samenwerking_tussen_Twentse_bonden.pdf> [geraadpleegd op 03-06-2018].

Lak, Martijn, 'De verlichte onderneming Stork', (14-08-2017), *Historisch nieuwsblad* <<https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/6978/de-verlichte-onderneming-stork.html>> [geraadpleegd op: 22-02-2018].

Odding, Arnoud, 'Noblesse oblige - verleden en toekomst van RMT' (versie 20 mei 2015), <<https://www.demuseumfabriek.nl/content/799/nl/noblesse-oblige-verleden-en-toekomst-van-rmt>> [geraadpleegd op: 01-06-2018].

Rijksmuseum Twenthe, 'Noblesse oblige' <<https://www.twentsewelle.nl/content/799/nl/noblesse-oblige-verleden-en-toekomst-van-rmt>> [geraadpleegd op: 03-04-2018].

Rijksoverheid, 'Wat is de canon van Nederland?' <<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/voortgezet-onderwijs/vraag-en-antwoord/wat-is-de-canon-van-nederland>> [geraadpleegd op: 01-06-2018].

Rijksoverheid, Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 'Geschiedenis' <<https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-onderwijs-cultuur-en-wetenschap/organisatie/geschiedenis>> [geraadpleegd op: 12-06-2018].

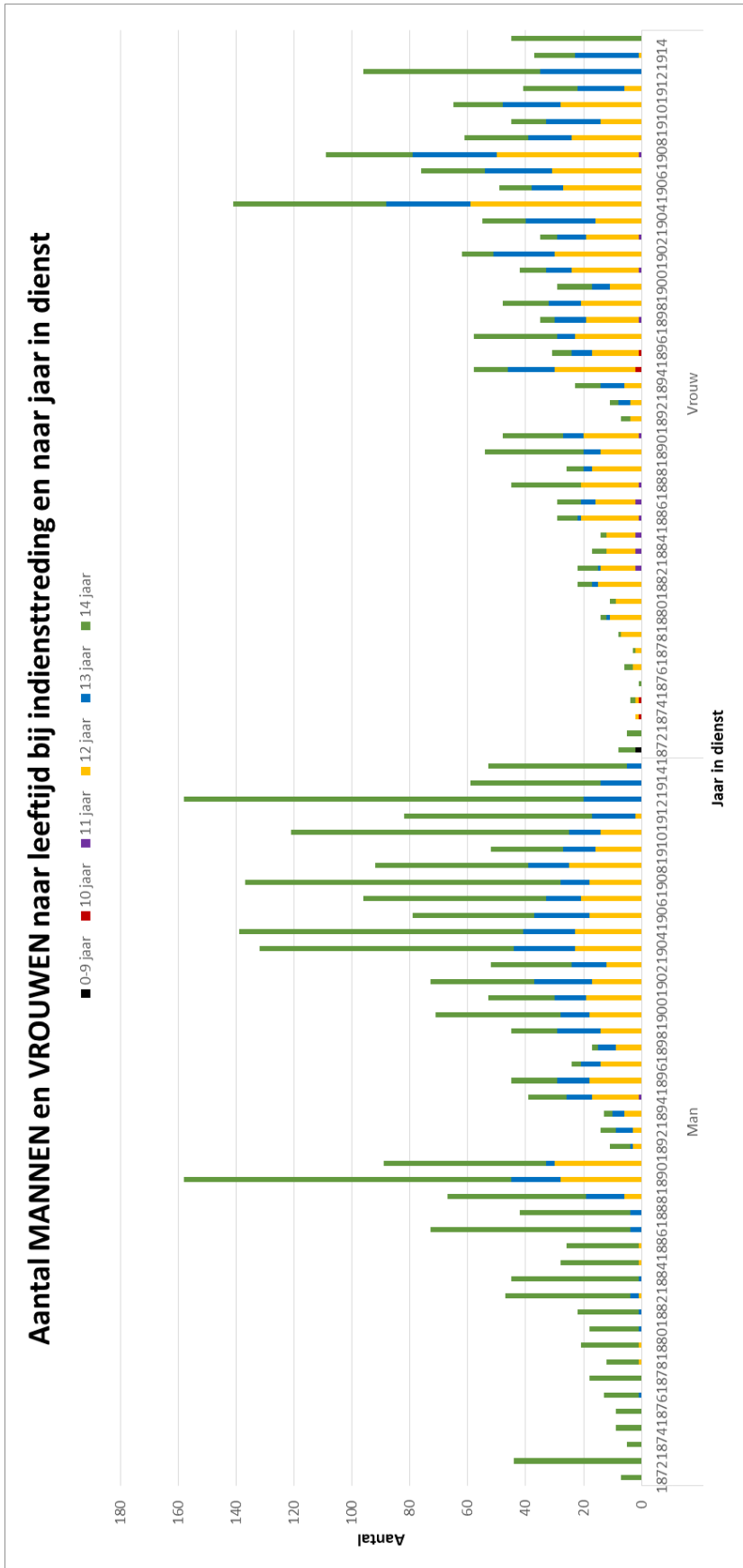
RTV Oost, 'Twents volkslied' (versie 31 oktober 2008) <<http://www.rtvoost.nl/mijn-overijssel/89707/twents-volkslied>> [geraadpleegd op: 05-06-2018].

Save the children, 'Eén op vier kinderen beroofd van jeugd' (versie 31 mei 2017) <<https://www.savethechildren.nl/actueel/een-op-vier-kinderen-beroofd-van-jeugd>> [geraadpleegd op 17-04-2018].

Smit, Cor, 'Kinderarbeid in Nederland 1800-1914: industriële arbeid verdween niet door modernisering', <<http://www.onvoltooidverleden.nl/index.php?id=201>> [geraadpleegd op: 01-06-2018].

Bijlage 1

Een vergroting van grafiek 1.

Bijlage 2

Een overzicht van de controle van de leeftijden van de in dienst genomen kinderen bij Stork. Hierbij is nagegaan of de geboortedatum van de kinderen en jeugdigen zoals vermeld in de stamboeken van Stork, overeenkomen met de geboorteregisters van de gemeente Hengelo (O).

Voornamen	Achternaam	Datum in dienst	Geboortedatum volgens stamboeken Stork	Geboortedatum volgens registers gemeenten
Vrouwen				
Dina	Heideman	01-04-1871	19-05-1860	19-05-1860
Geertruida	Boerkamp	01-06-1871	20-02-1863	20-02-1863
Hermina	ter Braak	01-11-1871	17-03-1862	17-03-1862
Johanna	Peeze	01-06-1874	12-06-1861	12-06-1861
Johanna	Wienk	01-12-1874	28-04-1864	28-04-1864
Geertruida	Spaaij	01-01-1875	27-12-1864	27-12-1864
Johanna Berendina	Oink	01-12-1886	23-12-1874	23-12-1874
Gerarda	Barthof	01-11-1875	21-09-1863	21-09-1863
Johanna	Boerkamp	01-03-1877	14-02-1865	14-02-1865
Jenneken	Haverkate	01-11-1877	11-04-1865	10-04-1865 (volgens geboorteregister)
Hendrika	Steffens	30-11-1877	09-11-1865	09-11-1865
Johanna	Leusink	01-06-1878	05-05-1866	05-05-1866
Maria Catharina	Tweebruggen	01-11-1878	16-10-1866	16-10-1866
Carolina Geertruida	ter Horst	01-06-1879	08-05-1867	08-05-1867
Johanna	Wilmink	01-03-1880	16-01-1868	16-01-1868
Johanna Berendina	Langenberg	01-03-1880	24-01-1868	24-01-1868
Berendina	ter Elst	01-05-1880	04-03-1868	04-03-1868
Elizabeth	Haverkate	01-07-1880	22-12-1867	23-12-1867 (volgens geboorteregister)
Anna	Jonge Poerink	01-02-1881	29-01-1869	29-01-1869
Gerritdina	van Herk	01-09-1881	20-04-1869	20-04-1869
Willemina	Zengerink	01-02-1882	28-12-1869	28-12-1869
Hendrika	Wienk	01-04-1882	27-02-1870	27-02-1870
Berendina	Eldhof	01-05-1882	11-02-1870	11-02-1870
Geertuida	Mulder	01-08-1882	26-01-1870	26-01-1870
Gerritdina	Leurink	01-04-1882	05-01-1870	05-01-1870
Hendrika Johanna	Oude Tanke	01-01-1883	03-01-1865	03-01-1865
Johanna	ter Braak	01-07-1883	19-06-1871	19-06-1871
Berendina	Haverkate	01-05-1884	13-04-1872	13-04-1872
Johanna Wilhelmina	Brunger	01-10-1884	20-10-1872	20-10-1872
Johanna	Weustink	01-02-1885	01-01-1873	01-01-1873
Gerritje	ten Cate	09-02-1885	30-01-1873	30-01-1873
Anna Elisabeth	Schiedam	29-09-1886	20-07-1874	20-07-1874
Johanna	Westerhof	01-05-1887	01-09-1874	01-09-1874
Jenneken	Stokreef	01-10-1887	21-01-1875	21-01-1875
Engeline Berendina	Rikkerink	13-04-1888	06-04-1876	06-04-1876
Christina Frederika	Textor	01-05-1888	21-12-1875	21-12-1875
Aaltje	ter Elst	01-11-1889	28-09-1877	28-09-1877
Willemina	ter Braak	10-02-1890	27-04-1877	27-04-1877
Gesina	Mekelenkamp	03-11-1890	12-10-1878	12-10-1878
Johanna Elisabeth	Kuipers	06-04-1891	21-03-1879	21-03-1879
Aleida Frederika	Elst	20-05-1903	18-12-1890	18-12-1890
Anna Louisa	Peters	20-11-1893	31-07-1881	31-07-1881
Cornelia Johanna	Heijmans	17-02-1911	01-12-1898	01-12-1898
Jansje Arendina	Bouwmeester	18-03-1911	21-01-1899	21-01-1899
Christina Wilhelmina Gezina	Peters	21-04-1911	10-12-1897	10-12-1897
Wilhelmina	van Eerde	08-05-1911	30-08-1898	30-08-1898
Johanna Geziena	Oude Lenferink	12-07-1911	13-06-1897	13-06-1897
Dina Maria	Peters	12-07-1911	17-04-1898	17-04-1898
Jetje	Leeferink	18-08-1911	08-08-1898	08-08-1898
Zwaantje	Dijkers	20-05-1912	10-11-1899	10-11-1899
Mannen				
Gerhard	Krabbenbos	11-09-1879	01-04-1867	01-04-1867
Abraham	Zeggelink	14-06-1880	23-04-1868	23-04-1868
Berend Jan	Wilmink	11-11-1874	22-11-1858	22-11-1858
Andries	Jonge Poerink	16-11-1886	12-02-1874	12-02-1874
Arend Jan	Bouwmeester	10-06-1875	06-06-1861	06-06-1861
Jan	Reekers	20-09-1871	25-12-1862	25-12-1862
Roelof	ter Horst	02-09-1875	07-04-1861	07-04-1861
Abraham	ten Hove	10-03-1881	04-04-1867	04-04-1867
Hendrik	Leuvelink	10-07-1881	01-12-1866	01-12-1866
Hendrik	van Wezel	08-02-1882	21-07-1867	21-07-1867
Jannes	Guitink	18-10-1883	19-02-1871	19-02-1871
Jan	Claus	23-07-1884	22-01-1870	22-01-1870
Frederik	van Wezel	22-08-1887	10-01-1873	10-01-1873
Lambertus	Winkels	16-01-1888	12-12-1873	12-12-1873
Frederik Franciscus	Boerkamp	12-12-1889	29-12-1876	27-12-1876 (volgens geboorteregister)
Hermanus Hendrikus Johannes	Hof	24-03-1911	19-12-1897	19-12-1897
Jan Hendrik	Maneschijn	19-05-1911	04-03-1898	04-03-1898
Bernardus Johannes	Eijssink	06-11-1911	22-06-1898	22-06-1898
Gerrit Jan	ter Borg	15-01-1912	28-07-1898	28-07-1898
Johan Teunis	Zwierink	02-05-1913	02-04-1900	02-04-1900